

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

Series «Philological sciences»

№4(82)

Алматы, 2022

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы,
№4(82), 2022

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
п.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі
Б.Ө. Сманов

Бас редактордың орынбасары
ф.ғ.д., қауым.профессор
А.В. Таңжарықова

Ғылыми редакторлар
ф.ғ.д., проф. Б.Әбдіғазилұлы,
ф.ғ.д., проф. С.Ж. Әбішева,
ф.ғ.д., проф. Қ.Ө. Есенова,
ф.ғ.д., доцент Н.А. Ильясова

Редакция алқасы:

ф.ғ.д., проф.

У.М. Бахтиреева (Ресей),
PhD докторы, проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
ф.ғ.д., проф.

Ердоған Алтынқайнақ (Түркия),
ф.ғ.д., проф. А.К. Киклевич (Польша),
ф.ғ.д., проф. Г.Л. Нефагина (Польша),
ф.ғ.д., проф.

Нонако Сусуму (Жапония),
магистр, профессор

Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
ф.ғ.д., проф. Жан Динжин (Қытай),
п.ғ.д., проф. Чан Дин Лам (Вьетнам),
п.ғ.д., профессор

Л.В. Сафронова (Қазақстан),
ф.ғ.д., профессор

А.К. Жундибаева (Қазақстан),
PhD докторы

Г.С. Каримова (Қазақстан)
PhD докторы А.М. Нурбаева
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2022

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 07.12.2020 кол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 47.5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 392.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА LINGUISTICS

Ali Bedir Comparative and symbolic analysis of “sun serpent” concepts in Turkish culture..... 5
Али Бедир Түрік мәдениетіндегі “жылан-күн” ұғымдарының салыстырмалы және символдық талдауы

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE

Константинова О. С. Недоразумения и прием повтора как способы достижения комического эффекта в романе Чарльза Диккенса “Наш общий друг”..... 16
Konstantinova O. Misunderstandings and repetitions as the ways of achieving comic effect in Charles Dickens’ novel “Our mutual friend”

Төлегенов Т.Қ. Алаш арыстарының еңбектерін таныстыру..... 23
Tolegenov T. Familiarity with the works of Alash

Турдалиева Э.Д., Ақынова Ж.М. Автор бейнесін жасаудағы экспрессивті-эмоционалды лексиканың ролі (Д.Исабеков пен Ш.Айтматов шығармалары негізінде)..... 29
Turdaliev E.D., Akynova Zh.M. The role of expressive and emotional vocabulary in creating the image of the author (based on the works OF D. Isabekova and Sh . Aitmatov)

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS

Saibekova N. The use of innovative teaching methods in teaching english language..... 43

Сайбекова Н. Ағылшын тілін оқытуда оқытудың инновациялық әдістерін қолдану

Курманбаева А. А., Жаппар К.З. Билингвизм мен мультилингвизм - жас ұрпақтың білім шартарабы..... 48

Kurmanbaeva A, Zhappar K. Bilingualism and multilingualism-learning conditions for the younger generation

**Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая**

ВЕСТНИК

**Серия «Филологические науки»,
№4(82), 2022**

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.п.н., профессор, академик
Б.У. Сманов

Зам. гл. редактора
д.ф.н., ассоц.профессор
А.В. Танжарикова

Научные редакторы
д.ф.н., профессор **Б.Абдигазулы,**
д.ф.н., проф. **С.Д. Абишева,**
д.ф.н., проф. **К.О. Есенова,**
д.ф.н., доцент **Н.А. Ильясова**

Редакционная коллегия:
д.ф.н., проф.

У.М. Бахтикиреева (Россия),
доктор PhD, проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
д.ф.н., проф.

Ердоган Алтынкайнак (Туркия),
д.ф.н., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
д.ф.н., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
магистр, проф.

Нонако Сусуму (Жапония),
д.п.н., проф.

Н.И. Ишекеев (Кыргызстан),
д.ф.н., проф. **Жан Динжин** (Китай),
д.п.н., проф. **Чан Дин Лам** (Вьетнам),
д.ф.н., профессор

Л.В. Сафронова (Казахстан),
доктор PhD

А.К. Жундибаева (Казахстан),
доктор PhD

Г.С. Каримова (Казахстан),
доктор PhD **А.М. Нурбаева**
(ответ. секретарь)

**© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2022**

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации Республики
Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 07.12.2020.
Формат 60x84 ¹/₈. Объем 47.5
уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 392.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского
национального педагогического
университета имени Абая

**Kazakh National Pedagogical
University named after Abai**

BULLETIN

**Series «Philological sciences»
№4(82), 2020**

Editor in chief

doctor of pedag. sc., prof., academician
B.Smanov

Deputy Chief Editor

doctor of philology, assoc.professor
A.Tanzharikova

Scientific editors

doctor of philology, professor
B.Abdigaziuly,
doctor of philology, professor
S.Abisheva,
doctor of pedagogical sciences,
professor **K.Esenova,**
doctor of philosophy, associate prof.
N.Ilyasova,

The editorial board members:

doctor of Philology, professor
U.M. Bakhtikireeva (Russia),
PhD, professor
I.Z. Belobrovceva (Estonia),
doctor of Philology, professor
Erdogan Altynkainak (Turkey),
doctor of Philology, professor
A.K. Kiklevich (Poland),
doctor of Philology, professor
G.L. Nefagina (Poland),
master, professor **Nonako Susumu** (Japan),
doctor of pedagogical sciences, professor
N.I. Ishekeyev (Kyrgyzstan),
doctor of Philology, professor
Zhan Dingzhing (China),
doctor of pedagogical sciences, professor
Chan Din Lam (Vietnam),
doctor of Philology, professor
L.Safronova (Kazakhstan),
PhD doctor **A.Zhundibaeva** (Kazakhstan),
PhD doctor **G.Karimova** (Kazakhstan),
PhD doctor **A.Nurbayeva**
(executive secretary)

**©Kazakh National Pedagogical
University named after Abai, 2022**

Registered in the Ministry of Culture and
Information of the Republic of Kazakhstan
8 May 2009 №10109-Zh/Ж

Signed in print 07.12.2020.
Format 60x84 ¹/₈. Volume 47.5
teaching and publishing lists.
Number of copies 300. Order 392.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,
KazNPU named after Abai

Publishing House “Ulagat” of the Kazakh
National Pedagogical University named
after Abai

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3 ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы журналының “Филология ғылымдары” сериясын филология ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия “Филологические науки” внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по филологическим наукам.

On the basis of decision of Committee for control in sphere of education and science (order №433-3 ж from June 26.2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series “Philological sciences” is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertation of philological sciences.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 17.71.91

10.51889/4452.2022.20.32.001

*Ali Bedir¹

¹Ardahan University, Graduate Education Institute, Turkey
Department of Turkish Language and Literature,
Field of Turkish Folk Literature Ph.D. Student, bedir250625@gmail.com

COMPARATIVE AND SYMBOLIC ANALYSIS OF “SUN-SERPENT” CONCEPTS IN
TURKISH CULTURE

Abstract

The concepts of the sun and the serpent are symbolic elements of the Turkish cultural tradition. In verbal narration types, the concepts of the sun and serpent are given as meeting various values. The problem of our research is what values the concepts of the sun and serpent that have been included in Turkish culture. The limitations of our research are myths, tales, legends, and epics, which are types of verbal narration. Based on the expressions in these genres, it is aimed to analyze the symbolic values. Symbolic values reflect the subconscious elements of society. It is aimed to determine the thoughts and values of societies based on the expansions of the sun and serpent concepts in the texts.

Keywords: The Symbols, Cultural Symbolism, Turkish Culture, Sun, Serpent.

*Али Бедир¹

¹Ардахан университеті, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институты, Түркия
Түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы,
PhD докторы, bedir250625@gmail.com

ТҮРІК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ “ЖЫЛАН-КҮН” ҰҒЫМДАРЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ
ЖӘНЕ СИМВОЛДЫҚ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Күн мен жылан ұғымдары түрік мәдени дәстүрінің символдық элементтері болып табылады. Ауызша баяндау түрлерінде күн мен жылан ұғымдары әртүрлі құндылықтарға сәйкес келеді. Біздің зерттеуіміздің проблемасы-түрік мәдениетіне енген күн мен жылан ұғымдарын бағалау. Біздің зерттеуіміздің шектеулері-мифтер, ертегілер, аңыздар мен эпостар, олар ауызша баяндаудың бір түрі. Осы жанрлардағы өрнектерге сүйене отырып, ол символдық мағыналарды талдауға бағытталған. Символдық құндылықтар қоғамның подсознание элементтерін көрсетеді. Ол мәтіндердегі күн мен жылан ұғымдарын кеңейтуге негізделген қоғамдардың ойлары мен құндылықтарын анықтауға бағытталған.

Түйінді сөздер: рәміздер, мәдени рәміздер, Түрік мәдениеті, күн, жылан.

*Али Бедир¹

*¹Ардаханский университет, Институт последипломного образования, Турция
Кафедра турецкой народной литературы,
доктор PhD, bedir250625@gmail.com*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ И СИМВОЛИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИЙ "ЗМЕЯ-СОЛНЦЕ" В ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация

Концепции солнца и змеи являются символическими элементами турецкой культурной традиции. В вербальных типах повествования понятия солнца и змея приводятся как отвечающие различным ценностям. Проблема нашего исследования заключается в том, что ценит понятия солнца и змеи, которые были включены в турецкую культуру. Ограничениями нашего исследования являются мифы, сказки, легенды и былины, которые являются типами устного повествования. Основываясь на выражениях в этих жанрах, он направлен на анализ символических значений. Символические ценности отражают подсознательные элементы общества. Он направлен на определение мыслей и ценностей обществ, основанных на расширении концепций солнца и змея в текстах.

Ключевые слова: Символы, Культурная символика, турецкая культура, Солнце, Змея.

Introduction. The Turkish people have always kept their admiration and curiosity for nature alive. They ascribed their feelings to the elements of nature and used them in every period of their lives. The purpose of people attributing their feelings to the elements of nature is related to the divinity of the creature. Human beings have always kept their curiosity alive for the divine. They have added this to their life and preserved its value. The uses, which have undergone cultural changes over time, have not disappeared, but have continued to exist by changing/evolving. Considering the belief systems of the Turkish people; Beliefs in pre-Islamic times preserved their existence in culture. Beliefs that existed with the acceptance of Islam continued to exist by changing. Turkish people have preserved the behaviors and beliefs that they have adopted in their own culture.

Methods. The concepts of "sun, and serpent" in mythical narratives and cults are examples of this consideration. The Turkish people use these terms frequently. The presence of a God in heaven is one reason why the sun and moon are sanctified. In addition, the sun, which is an energy source, has similar expressions not only for Turkish society but also for other societies. The sun is a symbol of God for some societies and a symbol of the sacred for others. It is thought to have feminine characteristics. The serpent is both poison and antidote for every society. Healing features are symbolized by the "serpent". For example, this is why hospital emblems are serpents. The serpent is also a symbol of punishment due to its reptilianness and silence. According to the myths and narratives, God gave it this state as a result of punishment. Evil elements in societies can also be attributed to the serpent. The most obvious example of this is that the concept of "sneaky" is attributed to the serpent. For some societies, the serpent is considered a god. Rice fields, an economic livelihood in China, are full of rats and serpents. Mice damage to rice and malicious symbols are attributed to them. On the other hand, the serpent that feeds on mice is considered to be God. Therefore, society attributes a sacredness to the serpent because it eliminates this animal that harms the economy.

Research results. The belief that every being has a soul has also increased the value of these concepts. Respect for the sacred has shaped people's lives. Thus it has a place in the world of thought of people. Thoughts reflected on life, determined the uses and practices. In Turkish culture,

the sun and the serpent came to life as a motif. From carpet weaving to paintings, these motifs have been given meanings. These motifs, which take their place in the tradition, are of great importance to the Turkish people. We can easily come across these motifs in narratives. All these factors lead us to think about these concepts. These concepts, which represent a value for every society, have a symbolic value. We will make comparative expansions on these concepts within the framework of Turkish narrative tradition and religious beliefs.

1) THE CONCEPTS OF THE SUN AND THE SERPENT IN TURKISH CULTURE

The sun is the source of life. The existence of nature depends on the energy of the sun. The heat and light energy of the sun has enabled nature to come to life. The fact that it is important for life, its size, and its being in motion have led people to think. For the person who thinks, the existence of the sun is a source of holiness. The serpent also has a place in the human thought system. As with the sun, different expansions have been attributed to the serpent. These concepts, which took their place in the narrative tradition, kept their importance alive. The views of Roux about the sun are as follows:

“Kün: The Sun. Worshiping the sun is very old among Turkish people. According to Chinese reports, the Turkish people inherited this cult from the Hiung-nu. In terms of its importance, the cult of the sun is much more important than the cult of the moon. Since the sun is the main source of life, it was perceived as feminine. As stated in ancient sources, it is the sun that brings out the moon because it illuminates it with its rays. As the moon does, the sun often intervenes with the moon in the human world. The purpose of this is to bring the empire builders and heroes to life. Sun worship is frequently mentioned, especially by foreign observers. Respectively; the rising, shining or setting sun can be worshiped; this reflects different understandings and therefore a certain development” (p. 94).

Giving life is perceived as feminine. “Light” is its most important function. Even the existence of the moon depends on the light of the sun. The existence of nature depends on the existence of light. “Light” is thought of as divine. Worshiping him is a sign of respect and admiration and was considered a cult. “Beginning in the first century AD, the “cult of the heaven. The situation is not different for the serpent. Shamans adopted the serpent motif. Using this motif, they drew attention to its religious aspect. “Pallas speaks of shaman women with long hair that reaches down to the ground and represents serpents.” "Serpent" is used as a representation and attention is drawn to its religious aspect. Having hair like a serpent is an expression of adopting it or being like it. It can be considered an auxiliary element. It can be thought that the belief that every living thing has a soul may be a factor in this, as well as the verbal characteristics of the serpent. Shamans resort to symbolic expressions in rituals. Another example of symbolizing the serpent is given in Bilgili's work:

“Meander symbols also symbolize the serpent and rebirth because the serpent changes its skin. The serpent is associated with the moon and waters and is one of the manifestations of the mother goddess. The three-horned or three-slice crown of the Goddess Umay Ana and the horned serpent and crowned serpent myths in Turkish tales are also related to each other”.

The serpent is perceived as a sacred being. Ögel evaluated in the context of totems:

“Again, according to ancient Central Asian and Siberian beliefs, these sacred animals, which were considered totems or Ongon, brought evil as well as good to people. For example, diseases always came from them. For this, the shaman gathered the shapes and bones of animals living on land, sea, and air and begged for their help. This ceremony, which started at midnight, was generally held in tents. In this ceremony, the Shaman takes the wolf skins on his left side; on his right side, he had various kinds of fish, serpents, and a bearskin” [3, 55].

Considering a living thing holy and using it in rituals is undoubtedly an indication of respect and belief in the existence of divine power. It is aimed to reach the holiness of the creative power through creation.

The cult of the sun is evident not only in Turkish people but also in other societies. Different societies may have the same thoughts with or without interaction. Unlike other societies, Turkish people do not have an understanding of polytheism. Some societies that adopt this, on the other hand, think that the sun or light is superior to other gods. Roux gives the following views on the aforementioned issue:

“The existence of the cult of the sun in the pre-Slavic Bulgarians, Kyrgyz; Kimeks, Kara Khitans, Mongols of the Genghis Khan period in the 12th century, and also in the 14th century is well documented. Especially among the Khitans, the sun is considered “the greatest of the gods”, whereas the moon, which is an ominous element, is not a cult subject” [7,15].

Shamans can attribute different meanings to the sun and the moon and describe them. The moon and the sun are often used together. Sometimes the sun is held superior to the moon. While shamans make sense of all these, they also take into account the spirits. “According to the beliefs of shamans, the sun and the moon, evil spirits attempt to fight. Sometimes they catch them and drag them into dark worlds. This is why the sun and moon are eclipsed.” (İnan 2000: 29) Shamans came to this judgment according to the movements of the moon and sun. “Some of the shamans, especially their chiefs, are knowledgeable in astronomy and foretell the eclipses of the moon and the sun [5,52].

Discussion. Shamans symbolize the divine phenomena in the cosmogony and use them in their ceremonies. It is aimed to benefit from God's holiness, be purified from evil spirits, or be protected. They embroider the symbols of the cosmos on the tools they use in rituals. It is aimed to benefit from their holiness. “Shamanism is fond of metal discs, the robes of priests are adorned with them; these discs represent the sun, the moon, and sometimes the earth with them. On the shaman's drums, pictures are very often drawn, many of which are now thoroughly interpreted, and many of them designate the celestial bodies” The situation is the same in ruby. The feelings of respect and curiosity towards the celestial have not lost their importance. “Er-Sogotoh saluted the sun three times before he went to the Tree of Life. According to Er-Sogotoh, the sun was more important than the Tree of Life”. The existence of the Tree of Life is of divine origin. It is a symbol of the cosmos. Another important point here is the number three. The trilogy is indispensable for the Turkish people. The symbols it meets can be thought of as "birth-life-death". The expression "Allah's rights are three" in Islam is an example of this. The Trinity is a sign of reverence for the holy. It represents the creation. If we look at other societies and religions, this situation will emerge again. In Christianity, "father-son-holy spirit" can be given as an example.

The concepts of the sun and the serpent appear in religious texts or narratives during the creation phase. They are located somewhere in the formation phase of the cosmos. For example, the serpent appears in the Epic of Creation as the violator of a ban. The information given by Ögel on the subject is as follows:

“The guard gave the dog a serpent next to him: 'If the Devil comes, put Satan right away!' The devil entered slowly, into the serpent, and gave a mind to the serpent, whatever suits his work. He said – 'Serpent don't sleep! Climb and climb the tree.’” The serpent started suddenly, climbed the dense tree. The serpent tasted these forbidden fruits for the first time, and by the will of Satan, it made itself bad” [4,112].

As can be seen, the serpent violated a prohibition during the creation phase. The serpent has acquired a malevolent character. In another narrative, the serpent was punished for breaking the ban. Demir's work includes the following information:

“No matter how much the serpent asks for forgiveness, it is in vain... It has been kicked out of heaven once. God goes to the dog and exalts its place on earth in return

for its obedience. They say that dogs' help and loyalty to people as guards remain from that day. The serpent then goes to the devil and tells the events. And Satan said: 'Since you are ungrateful to God, whom will you not betray? You would do the same to me! Take your punishment, he says. The serpent begins to crawl on the earth. That day continues today" [3, 267-268].

Texts are elements that affect the mentality of society. The expression "like a serpent" in society also meets malicious features. People's beliefs are somehow reflected in their lives. For this reason, the malicious features of the serpent are seen in social life as well as in religious beliefs. "Bektashis believed that bad people could be seen in the form of a rabbit or a serpent at the second coming into the world". The beliefs of Bektashis can be given as an example for society to adopt religious beliefs. It is also seen in Islam that the serpent has malicious features. The serpent is the factor in the realization of sin. It appears with a demonic character. "The man, Adam, used his will. However, Eve, the woman with a weak will, was deceived by the serpent's word and dragged her husband into disaster". Although the serpent has malevolent features, it appears as a god in some societies. It was revered as a symbol of holiness. "The serpent, which was considered close to the dragon and was their king, was not killed by the Bulgarians, and the Bashkirs no doubt counted it among their twelve gods, meaning twelve ancestral tribes". Like the serpent, the sun also has a place in religious narratives. Turkish people adopted the belief of Tengri before Islam. Tengri made it necessary to think about the concepts of heaven and light. Searching and making sense of what exists in heaven is the basis of this belief. Roux gives the following views on the aforementioned issue:

"No matter how much the serpent asks for forgiveness, it is in vain... It has been kicked out of heaven once. God goes to the dog and exalts its place on earth in return for its obedience. They say that dogs' help and loyalty to people as guards remain from that day. The serpent then goes to the devil and tells the events. And Satan said: 'Since you are ungrateful to God, whom will you not betray? You would do the same to me! Take your punishment, he says. The serpent begins to crawl on the earth. That day continues today" (p. 267-268).

"The name Tengri is the oldest Turkish-Mongolian word we know", "It appears as "Tenggeri" in Mongolian. This term, which is a candidate to take its place in all religious systems to which Turkish people and Mongols are attached, on the one hand, means the heaven, whose existence is expressed in its material form as follows; 'The sun is in the heaven'; 'The sun and the moon both shine in the heaven'; and on the other hand, it describes the Tengri of all Altaians".

God's presence in heaven draws attention to the light, the sun, and the moon. For example, in Altai mythology, Suyla is described as follows: "It was created from the crumbs of the Sun and the Moon. According to the Altai Turkish people, Suyla has horse eyes, eagle's beak, donkey ears, and serpent hair. Woodpecker is the symbol of Suyla". Since the Turkish people believed that every being has a soul and respected them, they accepted that nature or everything that exists is alive as the first stage in the process of understanding and defining them. Heaven also takes its place in this thought. For example; "For the Altaians, the stars, and especially the sun and the moon, have always been beings living a human-like life. When talking about their birth, the verb 'to be born' is used almost unanimously. It is said "kün togdi", 'the sun has born' to mean the sun has risen". In Altaians, the sun's being like a human is also seen differently. Being a source of life has made it possible to attribute feminine features to it. "According to the belief of the Altaians, "Gün Ana" (Mother Sun) lives on the sixth floor of the heaven". The most important condition for the revival of nature is the availability of solar heat and light. The Turkish people organized some of their ceremonies for the sun by adding feminine features to the sun and being aware of its effectiveness in the revival of nature. "Turkish peoples used to attribute holiness to the Sun and attributed the coming of spring to it. The people who live with the belief that 'abundance comes from the sun to the earth', called the sun by organizing various ceremonies".

The active role of the sun in the revival of nature has led people to make sense of their creations. This situation occurred before religious beliefs. “According to a Kipchak tradition, the origin of the first male Ay Atam, 'my moon father', is a piece of clay heated by the sun”. The vitality of light and heat is a factor in this belief. Light is thought to be of divine dimension. This is the equivalent of "divine light" in Islam. The Turkish people, in their pre-Islamic beliefs, tried to make sense of the vitality of light and its connection with its role in their formation. The information provided by Roux on the subject is as follows:

“It is known in the world that the perfect partner of divinity is light, and this light manifests itself in the birth of heroes and holy persons. In Turkish and Mongolian legends, light is perceived as life-giving heat as conveyed by Biruni, a power entering the woman's belly as in Genghis Khan's, or a girl of divine origin with a change in gender and function. We encounter one of these in contemporary times in Altai; in the story, on the eagle's advice, a khan marries a young girl who is 'like the sun and the moon'; another of these stories we find in the Kalmyks, where the khan's daughter named Sunbeam spends the night near a tree with a priest called the Moon; and the radiant Khan there marries two women named Sunbeam and Moonbeam”.

The beginning of the generation through the sun or light has also found a place in the epics. Here, light appears as a symbol of divine or divine power. This situation also suggests that the existing or occurring generation is sacred. Roux's [1,52].study includes the following information:

“One day, Oğuz Kağan was begging God somewhere. A blue light descended from heaven. This light was brighter than the sun and the moon. Oğuz Kağan approached and saw that there was a girl in the middle of this light. The girl was sitting alone. She was an extremely beautiful girl. She had a mole on her head made of flame and light. This pole was like the Pole Star. This girl was so beautiful that if she laughed, Kök Tengri would laugh too, and if she cried, Kök Tengri would cry too. Oğuz lost his mind when he saw her... He loved her. He took her and slept with her... After days and nights passed, she gave birth to three sons. They named the first child the Sun and called it Kun, the second the Moon, and the third the Stars” [3,11].

As can be seen in the Oğuz Kağan epic, there is the existence of creative power. It provided the generation of Oğuz with light. It is reported that the ones created based on the names are for the Turkish people. There is a reference to the cosmogony in naming. This situation is not limited to the Oğuz Kağan epic in Turkish people. “Cosmogony, that is, beliefs and understandings about space and the world, form the basis of Turkish mythology. Kökçe-Han had two valiant sons named Ak-Kuyas and Kök-Kuyas. The meanings of these names are 'White Sun' and 'Heaven Sun'. Being pregnant through light is also important for Turkish people. Again, it shows holiness. This situation is observed in fairy tales. In the Kyrgyz fairy tale, the expression "They put Altın-Bel Han's daughter, who was pregnant by sunlight, in a chest and threw them into the river" can be given as an example.

There is a belief in Kut based on the state structure of the Turkish people. It is believed that the power to rule is given to the ruler by God. “According to the beliefs of the Oğuzs, Heaven and the Sun give the khanate to Hakan and they take it back again”. This sanctity has brought along several practices. “When a new ruler was to be elected, the dignitaries of the state would put him in felt and put him in his new place. Following the direction in which the sun is traveling, they turn it 9 times, and every time he is turned, everyone following him bows respectfully and greets him”. It is seen that respect is given to the sun. The ceremony of veneration towards the sun is undoubtedly directed toward God. Another example of sun-related ceremonies is the archery ceremonies. “They would come out of the tent and dress them in ceremonial dresses from a chest that the attendants carried in their hands. From now on, the ceremony would begin and the emperor would shoot arrows against the sun 4 times”. Shooting arrows against the sun can be interpreted as the declaration of sovereignty and the beginning of conquests. It is aimed to establish an empire where the sun never

sets. The fact that the sun is a source of direction and movement is also reflected in the narratives. In the narratives, the sun is associated with light. Roux conveys the expression of light in the Oğuz Kağan epic as follows:

“After two marriages, Oğuz begins the conquest of the world when he ascends the throne. Then, at dawn, a light like the sun entered Oğuz Kağan's tent. A wolf with blue fur and a blue mane emerged from this light. This wolf stood in front of Oüuz Kağan and called out to him... Oğuz, I will walk in front of you”.

The wolf is the representation of the sacred for the Turkish people. The guiding image is given through the light and the wolf. “The wolf and the lion, in most Turkish people, are the symbolic, animal incarnations of the sun. Since the wolf represents the sun, it is essentially given with the light in mythological legends”. There is also an example of the sun taking the form of an animal in the epic of Descent. “Bozkurt, who married one of the very beautiful daughters of one of the chiefs of the Oğuzs in the Descent Epic, is the animal form of the Heaven God, the Sun”.

The serpent can also appear as a dragon in the narratives. Information provided by Bilgili on the subject is as follows:

“In a Uighur text, there is the concept of '5 Celestial Dragons' related to 5 elements and directions. These are probably the constellations Cosmos Dragon (east), Pars Dragon (west), Serpent Dragon (north), and Bird Dragon (south), positioned in 4 directions. It is assumed that these are constantly spinning the universe. The 5th dragon is placed in the center. Probably the celestial counterpart of this central dragon is the Draco constellation in the middle he heaven. Because it is located right next to the Pole Star, which is thought to be in the center of the heaven” [3,13].

In Christianity, the concepts of serpent and dragon appear. “The Holy Cross, known as the tree of atonement, is also associated with the idea of the world tree or tree of life. The serpent entwined with the cross in Christian iconographies is related to the idea of a serpent or dragon waiting for the tree of life in mythology and legends”.

The concept of the sun is also reflected in the policies of states. The rulers positioned the important units of the state to the east, which is the rising direction of the sun. They integrated the vitality of the sun with the sanctity of the state. “The side where the sun rises is east. The most sacred direction for the Turkish people is this direction. Although the main Turkish masses were in the west, the important sides of the state were the eastern parts”. The organization is not limited to this. Apart from the positioning of the administrative units, some actions were taken based on the sun. Societies have shaped the concept of time based on the sun. “It is directed towards the rising, setting sun or the sun passing through the zenith in the direction of the cardinal directions; moving with the months”. The fact that the sun is a source of heat and light has caused people to attribute eternity to it. Permanence is symbolized by the sun. The color yellow, the color of the sun, has been the representation of eternity and judgment. “Red or yellow pieces were considered the color of the sun. Since the sun is the sign of eternity, the reddish color that indicates the eternity of the khan is considered the color peculiar to the judge”.

The solar eclipse also affected the members of society. They have entered into understanding and making sense of this with several practices within the tradition. The legend in Demir's work includes the following statements:

“According to the stories, the sun is a heavenly boy; the moon was a beautiful girl. The moon falls in love with the sun one day. On a day when he is fifteen, the sun reveals its love to the moon. The moon is already in love with the sun and cannot express this love. Encouraged by the sun's words, she says she loves him too. Every fifteenth of the month, the moon and the sun meet, and they dream sweet dreams of their future. They even decided to get married on their last date. There is a witch woman who is jealous that they love each other like this. This woman goes to the sun, giving false information about the moon and alienating it from the moon. The moon, on the other hand, wanders

around the sun, unaware of what is going on, but is very upset that the sun does not talk to her. One day the sun said to the moon: 'don't go around behind me for anything, I won't marry you. He says, 'Give up hope on me'. The moon, who cannot make sense of these words, says: 'I will not give up hope on you until the end of the day, one day you will realize that I am innocent'. Thus, the relationship between the moon and the sun comes to an end. However, the moon cannot forget the sun. Every time she is fifteen, she wants to look at the sun with longing, but the sun prevents her from seeing by putting her fingers in her eyes. According to this belief, this is the reason why people cannot look at the sun. Sun, who is very handsome and valiant, used to stretch his fingers out of the light so as not to show himself. It turned out that the lights that pierce one's eyes when looking at the sun are her thin fingers" [1,62].

There are also beliefs about the solar eclipse in Turkish societies. Arık conveys the beliefs of the Gagauz about the moon and the sun as follows:

"The lunar and solar eclipses are among the natural events that frighten the Gagauzes. There is a widespread belief among the Gagauz that lunar and solar eclipses are caused by the influence of extraordinary beings. The beliefs accepted by the Gagauz as the cause of lunar and solar eclipses can be listed as follows: During the eclipse, the moon and the sun drink milk from a winged serpent. The comet's tail closes to the moon and sun. Witch women sit on the moon".

These beliefs continue to exist in the culture. Arık conveys the information that these beliefs continue today as follows:

"Today, there are some beliefs and practices in Anatolia in the case of solar and lunar eclipses. There are beliefs that the moon and the sun are held by demons, captured by the devil, that Allah has carried out this event to warn people of the increase of injustice among people, and that the forty waylayers stand in front of the sun and the moon. There are also beliefs that the eclipse of the sun and the moon indicates that one of the great men will die, that there will be war, that the apocalypse will soon break".

Beliefs also bring some practices. There are applications related to the solar eclipse in Muğla. "Various applications are performed against solar and lunar eclipses. Bullets are fired into heaven, and tins and drums are played. It is believed that the air opens when the gun is thrown. Feathers are hung on the doors of the houses and on some of the pillars, prayers are read".

The concepts of the sun and the serpent also appear in funeral ceremonies. Divinity continues in death as it does in life. "There are legendary heaven eagles found in the tombs of Basadar and Tuyahta of the Altai Hun age and embroidered on fabrics. Below it are the symbols of the moon, the sun, and night and day". The serpent is used in sacrificial ceremonies. "Bodies sacrificed by serpent bites or venoms, at least without scarring, were found in Pazyryk cairns".

The sun and the serpent have also found a place in oral literature. In fairy tales, epics and legends, they have sometimes been an auxiliary element and sometimes a symbol of a punishment/reward of the divine. Ögel's work includes the following statements:

"Bilge-Buka's ancestor took off his clothes and shoes and slept under a tree. A little while later, a bird came to the tree and began to sing. The man lying at the foot of the tree got bored of it and got up wearing his clothes. But the bird didn't stop there and went down from the tree three times and scratched the man. When the man got angry, he caught the bird. He caught it, but at that moment, he saw a poisonous serpent coming down from the tree. Thereupon, he left the bird and escaped from the serpent's bite. For this reason, he bequeathed to his descendants not to kill this bird and to respect it. For centuries, the Uyghurs regarded this bird as a god".

The concept of the serpent is also given as an auxiliary element of the heroes in verbal expression products. "In epic literature, for example, the Saltukname, the basis of the action is that the hero goes up a mountain and seeks out youths kidnapped by sorcerers. This hero is immune to flames;

guided by the fairies, he fought the sorcerers who mounted on lions and dogs, waving serpents in their hands”. The concept of the sun also appears as an auxiliary element. “In the Tepegöz tale, the sun is depicted as a zoomorphic tong, so much so that in this tale, the lion feeds the son of Kamer Hanım, İskender, who was thrown into the well, with his milk, and this valiant kills Tepegöz with a sword kneaded with the lion's milk. Here, both the lion and the sword are the sun”. The sun is given as a symbol of power and dominance. For this reason, it also appears on state flags. “Undoubtedly, the most striking shape in Islamic lands, starting from the 18th century, is the half-sun placed on the back of a lion, which will later become the coat of arms of Iran.”. The sun is also used in the flag of Kazakhstan.

The serpent also appears in legends. The Anatolian legend in Demir's work contains the following information:

“The serpent pours its venom into the milk jug in the kitchen. There is milk for children to drink in the container in which the poison is emptied. The serpent then goes away. The woman realizes that this serpent is the mother of the serpent she abducted. When the woman sees these, she realizes that the serpent is about to take terrible revenge on her. The woman immediately takes the baby serpent and leaves it next to the serpent that puts poison in the milk. On the way back to her house, she says to herself: 'I'll pour that milk as soon as I go back so that no one will drink it'. However, when the woman returns home, she experiences her second biggest surprise. The mother serpent is in the kitchen again. The woman watches without any interference. The serpent wraps around the milk jug from which it has emptied its venom. It begins to spin around the container she surrounds. Then it pours the milk into the bowl. Then the woman sees that the serpent has ceased to take its revenge”.

The serpent's not forgetting its revenge is expressed in different ways among the people. It is common among people that when a serpent is killed, its mate will come and take revenge on it. The concept of the serpent is also associated with friendship and goodness. The expressions in Demir's work are as follows:

“According to the legend told in Kangal, the serpent gives birth in spring in a corner of the house where it lives. When the bride of the house sees that the serpent is pupating, she fears that it will be harmful and poisonous, and takes the puppies away and throws them to another place. When her mother-in-law sees this situation, she says to her daughter-in-law: 'Daughter, why did you throw away the cubs of the serpent? Bring them and leave them in their nest. They are tiny puppies. If they cannot reunite with their mother, they die.’” In the meantime, when the serpent cannot see its young, it pours its poison into the milk in the cauldron there. It intends to harm the family that throws their offspring out. However, the bride listens to her mother and brings the young of serpent back to its place. After that, when the serpent sees its young again, it knocks over the poisonous milk in the cauldron. Thus, it prevents the household from being harmed”.

The serpent is intertwined with humans in some legends. It appears as a source of healing in the expressions in Demir's work:

“Yılanlıkaya is the name of a village in Yıldızeli. A stream called the Orhun River flows near the village. The village got its name from the rock a little further on. The peculiarity of this rock is the serpents that come out from under it in a certain month of the year. These large and small serpents come out of their places on the fifteenth of April every year and come into the village. The village people learned to share life with the serpents that entered the houses. They say that the rock is a place to visit and heals diseases. They bring non-walking children and brides without children to this rock and wish them to be healed” [6,512]

There are also legends in Yılanlıkaya where serpents are associated with holiness. “According to the public; serpents grow and develop over time, and after they develop a lot, they are drawn the heaven” . In Demir's work, it is seen that the serpent is treated with the motif of turning into stone:

“Many years ago, in a village, people who were going to go to the highland gathered and set out. After going for a while, a very long and terrible serpent appeared in front of them and everyone fled. A pregnant woman is left behind. She started to pray to Allah out of fear. ‘Oh My Allah! Stone this serpent!’ Allah accepted the pregnant woman's prayers and turned the serpent into stone. The place where this event took place is called the 'Serpent Stone' today” [2,122].

Being a stone means the end of existence. Its life was terminated by God. There is a punishment or a lesson. There are also narratives about the protection of the serpent. Demir relates the legend about serpents in the Pazarcık district of Kahramanmaraş as follows:

“It is said that one of the villagers went to the forest and cut down a young pine tree without permission. The cut pine tree is a long and thin pine tree. The man turns the tree into logs and leaves them there and comes home. In the morning, he goes to get the logs of the tree. But on top of the logs lies a serpent big enough to swallow a man. When he goes near it, the serpent raises its head and looks in dread. The peasant is very afraid. The peasant cuts the serpent in the middle with his big axe and throws it into the lake. The lake takes on a red color. The man who cuts the tree and kills the serpent that awaits the forest first becomes blind. Then he loses all his property. He dies after an ordeal life”.

The serpent has taken its place among the people as a symbol of good luck and bad luck. “Seeing a serpent on the way to work is auspicious. It is believed that the work done will flow like a serpent”. The fluidity of the serpent is used as an element of simile. It means that the work is flowing and that it ends quickly. “Killing a serpent or seeing a dead serpent is not considered lucky”. It is reported that the serpent is a bad luck symbol.

Conclusion. It is seen that the concepts of the sun and serpent are preserved in cultural memories. They have been transferred to future generations by using them in verbal narration products. Based on the narratives, it is seen that the aforementioned concepts have different qualities. Qualifications vary from society to society. They have gained the representation of the sacred, starting from the process of man's understanding of the created. The reason why the concept of the sun is associated with power is holiness. The sacred is the source and owner of power. Societies that use the sun as a symbol have processed these concepts to convey their dominance and superiority. To gain the protection of the sacred, they positioned the formations of the states according to the sun. Beliefs have laid the groundwork for various practices. It is seen that there are practices related to the sun to show respect to the holy one. People have been protected and purified from evil qualities with these practices.

As can be seen in the examples in our study, the concept of the serpent also has different qualities. It is seen that the serpent is generally associated with punishment and sanctity. Its use as a symbol of power is associated with holiness. The serpent is also reported as the source of healing and poison in the narratives. The serpent itself is both poison and antidote. The appearance of the serpent in the emblems related to health also symbolizes the antidote. Based on the examples we gave in our study, the concept of the serpent generally contains malicious features. The reason why it has malicious features is also of divine origin. The serpent is given as a protector in the Tree of Life. The Tree of Life is the representation of cosmogony. Therefore, the concept of the serpent is also associated with cosmogony. It is also reported in the narratives that the serpent is an outcast animal. In myths, legends, and fairy tales, the serpent is always given as an exclusion. The reason why people exclude the serpent is again related to holiness. The elements excluded by the sacred are also excluded by the members of the society. Since the aforementioned concepts are seen in

different cultures, symbolic and semantic riches are formed. This richness is also seen in the examples in our study. We hope that this analyzes will be a source for future symbolic studies.

References:

1. *Arik, Durmus, Eroglu, Ahmet Hikmet. Handbook of Folk Beliefs. Ankara: Graphics Publications 2022. - 485 s.*
2. *Bilgili, N. Turkish Mythology. Ankara: Crypto Press Publication 2022. - 485 s.*
3. *Bayat, F. Introduction to Mythology. Istanbul: Otuken Publications. 2007. - 45 s.*
4. *Demir, N. Turkish Legends Volume 1-2. Ankara: Edge Academy. 2019. - 488 s.*
5. *İnan, A. Shamanism in History and Today, Materials and Research, Ankara: Turkish Historical Society 2022. - 111 s.*
6. *Ögel, B. Turkish Mythology, Vol. I. Ankara: Turkish Historical Society, Ankara. 2019. - 451 s.*
7. *Roux, J. P. Old Turkish Mythology. Ankara: Bilgesu Publishing. 2017. - 419 s.*
8. *Roux, J. P. Ancient Religion of Turkish people and Mongols. Istanbul: Kabalci Publishing House. 2020. - 48 s.*

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

МРНТИ 17.85. 30

10.51889/5004.2022.74.53.002

*Константинова О.С.¹

¹*Торайгыров Университет, Павлодар, Қазақстан
Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель,
samaya_schastliv@mail.ru*

**НЕДОРАЗУМЕНИЯ И ПРИЕМ ПОВТОРА КАК СПОСОБЫ ДОСТИЖЕНИЯ
КОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА В РОМАНЕ ЧАРЛЬЗА ДИККЕНСА “НАШ ОБЩИЙ
ДРУГ”**

Аннотация

Данная статья посвящена изучению комической сущности романа Чарльза Диккенса “Наш общий друг”, ее функций и роли в произведении. Детальное внимание уделено таким способам достижения комического эффекта, как недоразумения и прием повтора, благодаря которым персонажи произведения представляют то или иное отклонение от нормы, выступают в необычных обстоятельствах и необычной обстановке, а простым бытовым положениям и явлениям придается повышенный интерес. Актуальность данной статьи обусловлена глубиной содержания, недостаточной изученностью романа, тщательный анализ которого позволит более адекватно интерпретировать имплицитную информацию, заложенную в тексте, и раскрыть концептуальную программу автора. Исследование рецепции “Нашего общего друга” в иноязычной аудитории и его переводческих интерпретаций представляется интересным, необходимым и востребованным, так как оно ориентировано на достижение практических результатов, которые можно внедрить в переводческую практику.

Ключевые слова: комизм, имплицитная информация, концептуальная программа автора, функции комического.

*Константинова О.С.¹

¹*Торайгыров Университеті,
Павлодар қ., Қазақстан
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушысы
samaya_schastliv@mail.ru*

**ЧАРЛЬЗ ДИККЕНСТІҢ “БІЗДІҢ ОРТАҚ ДОСЫМЫЗ” РОМАНЫНДАҒЫ
ҚИЫНДЫҚТАРЫ МЕН ҚАЙТАЛАУ КОМИКСТІК ӘСЕРГЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІҢ
СИЯҚТЫ ӘДІСТЕРІНЕ**

Андатпа

Бұл мақала Чарльз Диккенстің “Біздің ортақ досымыз” (романының комикстік мәнін, оның шығармадағы функциялары мен рөлін зерттеуге арналған. Комикстік әсерге қол жеткізудің қиындықтары мен қайталау сияқты әдістеріне егжей-тегжейлі назар аударылады, соның арқасында шығарманың кейіпкерлері нормадан ауытқушылықты көрсетеді, ерекше

жағдайларда және ерекше жерде әрекет етеді, қарапайым тұрмыстық жағдайлар мен құбылыстарға қызығушылық артады. Бұл мақаланың өзектілігі мазмұнның тереңдігіне, романның жеткіліксіз зерттелуіне байланысты, оны мұқият талдау мәтінге енгізілген жасырын ақпаратты неғұрлым барабар түсіндіруге және автордың тұжырымдамалық бағдарламасын ашуға мүмкіндік береді. Шет тілді аудиториядағы “Біздің ортақ досымыз” шығармасын қабылдау және оның аудармалық интерпретацияларын зерттеу қызықты, қажет және сұранысқа ие, өйткені ол аударма практикасына енгізуге болатын практикалық нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған.

Түйін сөздер: комизм, жасырын ақпарат, автордың тұжырымдамалық бағдарламасы, комикс функциялары

*Konstantinova O.¹

*¹Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Master of Humanities, Senior Lecturer
samaya_schastliv@mail.ru*

MISUNDERSTANDINGS AND REPETITIONS AS THE WAYS OF ACHIEVING COMIC EFFECT IN CHARLES DICKENS’ NOVEL “OUR MUTUAL FRIEND”

Abstract

The article under discussion is intended to study the comic implication of Charles Dickens’ novel “Our Mutual Friend”, its functions and role in the text. A detailed consideration is given to such ways of achieving a comic effect as misunderstandings and repetitions, thanks to which the characters of the novel represent this or that deviant behavior appearing in unusual circumstances and surroundings, and a high interest is paid to simple everyday situations and phenomena. The urgency of this article is determined by the intensity of the content, insufficient study of the novel, a thorough analysis of which will allow interpreting the novel’s implicit information adequately and unfolding the author’s conceptual idea. The study of the reception of “Our Mutual Friend” in a foreign language audience and its translation interpretations seems to be interesting, essential and required, since it is focused on achieving practical results that can be implemented in translation practice.

Key words: comic, implicit information, author’s conceptual idea, functions of the comic.

Введение. Чарльз Диккенс – английский писатель, один из величайших англоязычных прозаиков 19 века, классик мировой литературы, произведения которого представляют собой панораму английской жизни эпохи викторианства, уникальную по богатству наблюдений и разнообразию запечатленных человеческих типов. В своем романе “Наш общий друг” он блестяще использует богатые возможности английского языка для создания своих образов. Это произведение Диккенса увлекает читателей интересом к повседневной жизни, истинно британским юмором, являющимся основной чертой, характеризующей его произведения. Исследование творчества и жизни Диккенса включает обширный ряд монографий: труды И. М. Катарского, Д. В. Затонского, Н. Л. Потаниной, Н. П. Михальской, Н. В. Осиповой, В. В. Ивашевой, Х. Пирсона, Э. Уилсона, Г. К. Честертон, Ф. Коллинза, Ф. Эриксона, Дж. Оруэлла, Д. Б. Пристли и многих других. Все они отмечают в Диккенсе талант, который заключается в умелом изображении различных сторон человеческой натуры, ясном и четком их воспроизведении, использовании комического эффекта при воссоздании истинного облика современного общества. Карл Маркс, давший в 1854 году высокую оценку английскому реализму своего времени, назвал Диккенса одним из тех писателей, которые

“разоблачили миру больше политических и социальных истин, чем это сделали все политики, публицисты и моралисты вместе взятые...” [1].

Диккенс использует тонкий юмор не только в описании героев, но и предметов, ситуаций. Спокойное описание человека у Диккенса найти не просто – почти всегда это будет яркая, живая, карикатурная подача образа, где сразу в нескольких деталях передается сама сущность персонажа.

В основе комического дарования Диккенса лежит его наблюдательность: он видел все и почти во всем подмечал что-нибудь смешное. Галерея юмористических портретов, представленных Диккенсом, обширна и разнообразна: мы можем найти в ней людей всех классов общества. Известный литературовед, доктор искусствоведения А. Аникст так говорит об английском классике: “Диккенс – последний великий комик, и с тех пор, как он умер, мы перестали видеть связь между словами “великий” и “комический” [2].

Методика. В ходе исследования юмористической составляющей романа Диккенса “Наш общий друг” были использованы следующие методы: сравнительно-сопоставительный метод, выявляющий ключевые особенности переводческих интерпретаций и анализирующий отражение комической составляющей произведения (прием недоразумения и повторы); переводческий комментарий, представляющий собой дополнительную информацию, важную для понимания переводного текста. Все эти методы позволят подобрать верное переводческое решение, раскрыть концептуальную программу автора (ту самую цель, которую автор хочет донести до читателя), а также изучить художественное мастерство писателя и глубоко понять содержание романа. Материалами исследования послужили монографические работы известных диккенсоведов и литературоведов, таких как А.А. Аникст, Г.К. Честертон и многих других.

Результаты. Рассмотренные нами в статье особенности и характерные черты эстетики, стилистики, образности романа Диккенса “Наш общий друг” говорят о силе духа, о стремлении писателя выразить все многообразие изображаемой им действительности, образов, показать свое творческое мастерство, в котором заключено знание и понимание социальных проблем, реалистическое описание жизни. В своем последнем завершенном романе Диккенс по-своему отразил все изменения, противоречия и отличительные черты того времени.

Обсуждение. Роман “Наш общий друг” является последним законченным произведением Чарльза Диккенса, написанное в 1864-1865 годах. Одна из первых версий перевода романа на русский язык, выполненная Н. Ауэрбахом, была напечатана в журнале “Русский вестник” в 1864-1865 гг. Первый перевод “Нашего общего друга”, напечатанный в журнале “Отечественные записки” в 1864 г., принадлежит В. А. Тимирязеву, известному литератору, переводчику и журналисту. Более современный перевод романа выполнен в 1960 году В. Топер (первый том), в 1987 году Н. Волжиной и Н. Дарузес (второй том), русскими переводчиками и членами Союза писателей СССР.

В данной статье мы попытаемся представить подробный анализ комической составляющей романа (на примере недоразумений и повторов), так как именно комизм является определяющим моментом в проявлении автором своей эстетической и социальной позиции, а также своем видении изображаемого мира.

В философском словаре комическое определяется как “категория эстетики, выражающая в форме осмеяния исторически обусловленное (полное или частичное) несоответствие данного социального явления, деятельности и поведения людей, их нравов и обычаев объективному ходу вещей и эстетическому идеалу прогрессивных общественных сил” [3]. Проблема комического занимает определенное место среди актуальных лингвистических исследований, поскольку юмористические тексты широко используются в различных жанрово-стилевых построениях и представляют собой сложную переводческую проблему. Переводчику необходимо обращать внимание не только на языковой материал

оригинального текста, но и на его эмоциональный настрой и эстетическое значение. Переводчик не вправе прибегать к различного рода сокращениям или упрощениям, поскольку все это может привести к потере яркости, своеобразия и колорита оригинального текста. Как считает русский литературовед В. И. Карасик, “юмор по своей сути есть один из самых удобных способов адаптации человека к меняющимся обстоятельствам, это реакция на неожиданное развитие событий, в известной мере – примирение с действительностью, причем с переживанием положительных эмоций” [4].

Обращение Диккенса к юмору в романе “Наш общий друг” обусловлено тем, что юмор охватывает самый широкий спектр человеческих эмоций, действий, свойств и качеств, и благодаря этому образы раскрываются во всей их полноте. И довольно часто при создании комических ситуаций писатели используют прием недоразумения. Недоразумения могут возникнуть оттого, что кто-то ослышался, оговорился, был не в курсе тех мотивов, которые склонили того или иного человека к какому-то поступку; что кардинально разошлись чьи-то намерения с действиями; что кто-то сознательно был введен в заблуждение; что кто-то был слишком высокого мнения о себе, кто-то принимал на свой счет лесть и комплименты, предназначенные для другого и т. д. Комический эффект может проявляться и при повторении какой-либо фразы, факта, ситуации. Повторение может вызвать комический эффект лишь в том случае, “если оно является удивительным, неожиданным, неестественным или нелепым, если оно совершается в условиях, когда реальная обстановка не требует того, или же тогда, когда это придает изменчивому течению жизни нечто механическое” [5].

Рассмотрим наиболее интересные на наш взгляд примеры.

Пример 1. “My dear,” says Mr Veneering to Mrs Veneering, with an air of much friendly interest, while the door stands open, “the Podsnaps.” A too, too smiling large man, with a fatal freshness on him, appearing with his wife, instantly deserts his wife and darts at Twemlow with: “How do you do? So glad to know you. Charming house you have here. I hope we are not late. So glad of the opportunity, I am sure!” When the first shock fell upon him, Twemlow twice skipped back in his neat little shoes and his neat little silk stockings of a bygone fashion, as if impelled to leap over a sofa behind him; but the large man closed with him and proved too strong [6].

Так этот отрывок отражен в переводе В. Топер: “Душа моя, Подснепы,” говорит мистер Вениринг своей супруге, с выражением живейшего дружеского интереса, в то время как дверь распаивается настежь. Непрестанно улыбаясь, под руку с женой в комнату входит весьма солидный мужчина с выражением непроходимой наглости на лице и, бросив жену, немедленно устремляется к Твемлоу: “Как вы поживаете? Очень рад с вами познакомиться! У вас тут прелестный домик. Надеюсь, мы не опоздали? Весьма рад случаю, весьма рад!” Растерявшись от неожиданности, Твемлоу подается назад и дважды переступает своими сухими ножками в старомодных башмачках и шелковых чулочках, словно собирается перепрыгнуть через стоящий за его спиной диван, но солидный мужчина не дает ему ускользнуть и настигает его на полдороге [7].

Сравним с переводом Н. Ауэрбаха: “Душа моя,” говорит мистер Вениринг, обращаясь к мистрис Вениринг с видом самого дружеского участия, в то время как отворяется дверь. “Душа моя, это Подснапы приехали”. Появляется дюжий господин, фатальной свежести, весь улыбка, с супругою, и тотчас, бросив супругу, устремляется к Твемлоу с словами: “Как вы поживаете? Очень рад познакомиться с вами. Какой очаровательный дом у вас! Надеюсь, мы не опоздали! Крайне рад случаю, поверьте!” Твемлоу, выдержав первый натиск, дважды отступает назад в своих красивых башмачках и в своих красивых шелковых чулочках старинной моды, и как будто бы намеревается перескочить за диван, стоящий позади его; но дюжий господин вцепился в него крепко [8].

Комментарий: здесь мы можем наблюдать совершенно комичную ситуацию: мистер Подснеп перепутал мистера Вениринга с Твемлоу. Тем временем мистер Вениринг думает:

как вообще можно было его перепутать, его, который был специально облачен в крахмальную рубашку с вышивкой, только что от швеи. Комичная ситуация в полной мере отражена в переводе Топер и Ауэрбаха.

В переводе Тимирязева: “Милая,” говорит мистер Вениринг, обращаясь к мистрисс Вениринг, с выражением самого дружеского участия. “Это Подзнапы”. В комнату влетел толстяк с добродушным, улыбающимся лицом, и кинув жену в дверях, бросается к Твемло. “Здравствуйте. Как вы поживаете? Очень рад с вами познакомиться! Какой у вас прелестный дом. Я надеюсь, мы не опоздали. Право, я так рад”. После первой минуты испуга, Твемло собрался с силами и быстро отскочил в сторону, словно желая перепрыгнуть через диван. Но толстяк загородил ему дорогу [9]. В этом отрывке перевода мы также видим адекватную передачу комичной ситуации, изображаемой Диккенсом.

Пример 2. Здесь мы рассмотрим прием повтора, благодаря которому создается особый ритм произведения: “Mr and Mrs Veneering were bran-new people in a bran-new house in a bran-new quarter of London. Everything about the Veneerings was spick and span new. All their furniture was new, all their friends were new, all their servants were new, their plate was new, their carriage was new, their harness was new, their horses were new, their pictures were new, they themselves were new, they were as newly married as was lawfully compatible with their having a bran-new baby, and if they had set up a great-grandfather, he would have come home in matting from the Pantehnicon, without a scratch upon him, French polished to the crown of his head” [6].

Перевод В. Топер: “Супруги Вениринг были самые новые жильцы в самом новом доме в самом новом квартале Лондона. Все у Венирингов было с иголочки новое. Вся обстановка у них была новая, все друзья новые, вся прислуга новая, серебро новое, карета новая, вся сбруя новая, все картины новые; да и сами супруги были тоже новые – они поженились настолько недавно, насколько это допустимо по закону при наличии новехонького с иголочки младенца; а если б им вздумалось завести себе прадедушку, то и его доставили бы сюда со склада в рогожке, покрытого лаком с ног до головы и без единой царапинки на поверхности” [7].

Приведем также пример перевода Н. Ауэрбаха: “Мистер и мистрис Вениринг были люди с молоточка новые, в доме с молоточка новом и в части Лондона с молоточка новой. У Венирингов все было с молоточка новое. Вся их мебель была с молоточка новая, все их друзья были с молоточка новые, вся их прислуга была с молоточка новая, их серебро было с молоточка новое, их карета была с молоточка новая, их сбруя была с молоточка новая, их лошади были с молоточка новые, сами они были с молоточка новые; они были новобрачные, насколько законным образом возможно быть новобрачными, имея новорожденного ребенка. Если б им представилась нужда завести в хозяйстве прадедушку, то и он явился бы из магазина запакованный в рогожи, без малейшей на нем царапинки, отполированный французским лаком до самой маковки” [8].

Комментарий: этот яркий пример также демонстрирует использование приема повтора. Вениринг – торговец медикаментами, начавший как “коммивояжер или агент по поручениям”, внезапно разбогатевший благодаря своей ловкости и ставший во главе фирмы. Отсюда мы видим, как Диккенс подчеркивает новизну дома, обстановки, друзей и даже “новехонького с иголочки младенца”. И именно его “говорящая” фамилия подчеркивается обилием натертых до блеска и густо покрытых лаком вещей. Роскошь их обстановки – своеобразный ход для того, чтобы приобрести значительный вес в обществе и заработать респектабельную светскую репутацию. Поэтому Диккенс заостряет наше внимание на “всем новом”. Этот прием хорошо показан и в переводе Н. Ауэрбаха, где у Венирингов все “с молоточка новое”, и в переводе В. Тимирязева: “Мистер и мистрисс Вениринг были новые люди; жили они в новом доме, в новом квартале Лондона. Все вокруг Венирингов было ново, новехонько. Вся их мебель была новая, все их друзья были новые, все их слуги были новые, их посуда была новая, экипаж был новый, лошади были новые, картины были новые, они

сами были новые супруги, т.е. на сколько позволяло приличие иметь нового ребенка; даже если б они завели прадеда, то и тот явился бы с того света новехонький, чистенький, приглашенный” [9].

Пример 3. “Come nearer the table. Sit down. Will you have a glass of wine?” “Yes, I will,” said the man; “and I don't deceive you, Governors.” It was given him. Making a stiff arm to the elbow, he poured the wine into his mouth, tilted it into his right cheek, as saying, “What do you think of it?” tilted it into his left cheek, as saying, “What do YOU think of it?” jerked it into his stomach, as saying, “What do YOU think of it?” To conclude, smacked his lips, as if all three replied, “We think well of it.” [6]

В переводе В. Топер мы видим: “Подойдите ближе к столу. Сядьте. Не хотите ли выпить стакан вина?” “Да, хочу”, сказал гость, “не стану вас обманывать, хозяева.” Вина ему налили. Он вылил вино в рот, пропустил его за правую щеку, словно спрашивая: “Как это вам нравится?”, потом за левую щеку, словно спрашивая: “Как это вам нравится?”, потом переправил в желудок, словно спрашивая: “Как это вам нравится?” И в заключение облизал губы, словно ему три раза подряд ответили: “Очень нравится” [7].

Сравним с переводом Н. Ауэрбаха: “Подойдите поближе к столу, да присядьте. Не желаете рюмочки винца?” “Пожалуй,” сказал неизвестный. “Я вас не обманываю, почтеннейшие”. Ему налили вина. Твердо согнув руку в локте, он плеснул вино себе в рот, перецедил его к правой щеке, как бы говоря ей: “Что ты на это скажешь?” перецедил его к левой щеке, как бы говоря ей: “Что на это думаешь?» и потом спустил его в желудок, как бы говоря ему: “Что на это скажешь?” За этим он, в заключение, почмокал губами, как будто бы все три ему ответили: “Мы скажем, не дурно” [8].

Комментарий: в этом примере мы видим также яркий пример употребления Диккенсом повтора. Мистер Лайтвуд и Юджин Рэйберн обедают в конторе Лайтвуда, как к ним пожаловал незваный гость, Роджер Райдергуд. Он – человек, промышляющий на реке. И конечно, не часто ему доводилось пить вино, а может и вовсе не доводилось. Поэтому здесь Диккенс обыгрывает этот момент таким юмористическим образом: пропустив вино за правую щеку, он будто спрашивает у нее “как тебе это нравится?”, то же он проделывает с левой щекой и желудком, когда выпивает вино. В данной ситуации образ выглядит комичным и может рассказать о различных чертах характера и поведения этого персонажа.

Проанализировав данные примеры, то, как они отражены в переводах, мы можем сказать, что Диккенс в этом романе использует все богатство и разнообразие юмористических приемов. Многие образы, созданные Диккенсом, служат образцами большого реалистического мастерства. Английский писатель и литературный критик Г. К. Честертон так высказался о художественном своеобразии Диккенса: “Диккенс придавал странное величие неприметному и даже самому непривлекательному человеку. В этом парадокс всего духовного: внутреннее содержание всегда значительнее, чем внешняя оболочка” [10].

Заключение. Подробно проанализировав творчество Чарльза Диккенса, изучив труды известных литературоведов о его жизни, творческой деятельности, мы пришли к следующим выводам.

Во-первых, творчество писателя глубоко и своеобразно, огромное влияние на которое сыграли его жизненные наблюдения, впечатления.

Во-вторых, мы попытались всесторонне изучить последний этап творчества писателя (на примере романа “Наш общий друг”), определив его тематику, поэтику и ключевые особенности. Это произведение привлекает внимание читателя и является благородным материалом для перевода. Об этом свидетельствует наличие нескольких интерпретаций произведения: перевод В. А. Тимирязева, Н. Ауэрбаха, В. Топер. Несомненной ценностью нашего исследования явилось то, что мы обнаружили самые первые переводы “Нашего общего друга”.

В-третьих, мы коснулись проблем комической стихии, изображенной в произведении и ее функций, что позволило нам глубже и многостороннее интерпретировать смысл произведения и концептуальную программу автора.

Список использованной литературы

1. Маркс К. Статья в Нью-Йоркской трибуне от 1.VIII 1854. Маркс и Энгельс об искусстве. – М., 1988.
2. Аникст А. Диккенс-публицист // Чарльз Диккенс. Собрание сочинений в 30 т. – М., 2012. – Т. 1. – С. 19.
3. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – М., 1972. – 496 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2014. – 390 с.
5. Дземидок Б. О комическом / пер. с польского С. Свяцкого. – М.: Прогресс, 2022. – 225 с.
6. Charles Dickens. Our mutual friend. – The Floating Press, 2019. – 1542 p.
7. Диккенс Ч. Наш общий друг / пер. с англ. В. Топер. – М.: Художественная литература, 1965. – Т. 1. – 264 с.
8. Русский вестник / под ред. М. Н. Каткова. – М., 1864. – Т. 52. – 871 с.
9. Отечественные записки / под ред. А. А. Краевского. – СПб., 1864. – Т. 154. – 992 с.
10. Честертон Г. К. Чарльз Диккенс / пер. с англ. Н. Трауберг. – М.: Радуга, 2022. – 182 с.

References:

1. Marks K. Statya v Nyu-Jorkskoj tribune ot 1.VIII 1854. Marks i Engels ob iskusstve. – M., 1988.
2. Anikst A. Dikkens-publicist // Charlz Dikkens. Sobranie sochinenij v 30 t. – M., 2012. – T. 1. – C. 19.
3. Filosofskij slovar / pod red. M. M. Rozentalya. – M., 1972. – 496 s.
4. Karasik V. I. Yazykovej krug: lichnost, koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2014. – 390 s.
5. Dzemidok B. O komicheskom / per. s polskogo S. Svyackogo. – M.: Progress, 2022. – 225 s.
6. Charles Dickens. Our mutual friend. – The Floating Press, 2019. – 1542 p.
7. Dikkens Ch. Nash obshij drug / per. s angl. V. Toper. – M.: Hudozhestvennaya literatura, 1965. – T. 1. – 264 s.
8. Russkij vestnik / pod red. M. N. Katkova. – M., 1864. – T. 52. – 871 s.
9. Otechestvennye zapiski / pod red. A. A. Kraevskogo. – SPb., 1864. – T. 154. – 992 s.
10. Chesterton G. K. Charlz Dikkens / per. s angl. N. Trauberg. – M.: Raduga, 2022. – 182 s.

*Төлегенов Т.Қ.¹

¹*«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан
филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІН ТАНЫСТЫРУ

Аңдатпа

Алаш арыстарының бірі ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден, сыншы ретінде 1920-жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден, ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп, абайтануға өзіндік үлкен үлес қосты. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны ерекше деп қарау керек.

Өмірінің соңғы жылдары – кеңестік, партиялық және шаруашылық жұмыстармен айналысты. Мұстанбаев жер мәселесі, ауылдағы тап күресі, байларды тәркілеу мәселесі бойынша партия және үкімет саясатымен, өлкелік үкімет басшысы Ф.И.Голощекиннің ұлттық саясатымен келіспеуіне қарай бірнеше рет «сәдуақасовшыл» деген айыппен партия қатарынан шығарылды.

Мұстанбаев Қазақстанның әдеби өміріне белсенді түрде қатысып, Абай, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтың әдеби мұрасын кеңестік және идеологиялық органдардың шабуылынан қорғады.

Түйін сөздер: сыншы, көркем әдебиет, пікірталас, рухани байлық, абайтану, ұлттық мүдде.

*Төлегенов Т.Қ.¹

¹*Университет «Туран», Алматы, Казахстан,
кандидат филологических наук, доцент*

ЗНАКОМСТВО С ТРУДАМИ АЛАШСКИХ АРЫС

Аннотация

В 20-годы ХХ века был провозглашен лозунг о том, что литература должна защищать только классовые интересы пролетариата и на многих талантливых литераторов того времени, отличившихся иным собственным мнением, был навешен ярлык «левых феодалистов». Одним из ярких литераторов того времени, который подвергся жесткому идеологическому прессингу и чье имя долгое время незаслуженно было забытым, является видный общественный деятель, юрист, литературный критик Ыдырыс Мұстамбайұлы.

Последние годы жизни занимался советской, партийной и хозяйственной деятельностью. Мұстанбаев неоднократно исключался из партии по обвинению в «сәдуақасовщине» из-за несогласия с политикой партии и правительства по земельному

вопросу, классовой борьбе на селе, конфискации богатых, национальной политикой главы краевого правительства Ф. И. Голощекина.

Мустанбаев принимал активное участие в литературной жизни Казахстана, защищая литературное наследие Абая, А. Байтурсынова, М. Жумабаева от нападений советских и идеологических органов.

На сегодняшний день изучение его литературного наследия является актуальным для дальнейшего развития казахского литературоведения.

Ключевые слова: критик, художественная литература, дискуссия, духовное богатство, абаеведение, национальный интерес.

*Tolegenov T. ¹

*¹University «Turan», Almaty, Kazakhstan
candidate of philological Sciences, associate Professor*

FAMILIARITY WITH THE WORKS OF ALASH ARYS

Abstract

In 20s of XX century the slogan that the literature should defend only proletariats' interests was proclaimed and the name of "left feudalists" was given to many talented writers of that time, who had their own opinion. One of those bright literal people was Ydyrys Mustambayev, who was under the ideological pressure and whose name was undeservedly forgotten for a long period of time. Nowadays, the studying of his literary heritage is very actual for future development of Kazakh study of literature.

In the last years of his life, he was engaged in Soviet, party and economic activities. Mustambayev was repeatedly expelled from the party on charges of "sadvakasovism" because of disagreement with the policy of the party and the government on the land issue, class struggle in rural areas, confiscation of the rich, the national policy of the head of the regional government F. I. Goloshchekin.

Mustambayev took an active part in the literary life of Kazakhstan, protecting the literary heritage of Abai, A. Baitursynov, M. Zhumabayev from attacks by Soviet and ideological bodies.

Keywords: critic, art literatura, discussion, spiritual wealth, Abaimanagement, the national interest.

Кіріспе. Жоғары оқу орындарында қазақ тілін тереңдетілген дейгейде оқитын оқу топтарына алаштың абзал азаматтары туралы мәліметтер берілуі тиіс. Алаштың тарихына аттары алтын әріппен жазылған ұлтымыздың біртуар ұлдары жайында өскелең ұрпақ тереңірек білулері үшін олардың есімдері, шығармашылығы бағдарламадан өз орнын тапқаны дұрыс.

Жиырмасыншы жылдары қазақ әдебиеті сынының өркендеп қанат жаюына қоғам қайраткерлері де өздерінің айтарлықтай үлестерін қоса отырып, дарындары жағынан кәсіби қаламгерлерден кем түспейтін деңгейде көрінді. Олар – Смағұл Сәдуақасов, Ыдырыс Мұстамбайұлы, Нәзір Төрекұлов, Ілияс Қабылов, Сұлтанбек Қожанов, Шәймерден Тоқжігітов сынды азаматтар. Бұлар негізінен мемлекеттік қызметте болғандықтан сынға жиі араласуға мүмкіндіктері аз болды.

Солардың ішінен өзінің мақалаларының мәнділігімен, өміршеңдігімен, терең ойлылығымен жарқырай көрініп, аса белсенділік танытқан, ірі қоғам қайраткері, әдебиет сыншысы Ыдырыс Мұстамбайұлының еңбектеріне ерекше тоқталуды жөн көрдік.

Әдістеме. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда олардың ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту маңызды рөл атқарады. Ыдырыс Мұстамбайұлының еңбектерінде оқушының сөйлеу мәдениеті мен қарым-қатынас жасай алуы – тіл дамыту жұмыстары ауыз әдебиетінің үлгілері мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштарды кешенді түрде қолдану арқылы жүзеге асыру жолдарын ұсынған. Сондай-ақ, Ы.Мұстамбайұлы сол жылдары әдеби сынға қатысқан өзге сыншыларға қарағанда, әдеби сынға өз пікірін айтуда өрелі ойларын жан-жақты ашып көрсете білді. Ыдырыс сол жылдардағы газет басқармалары не болса, соны ойдан шығарып, не біреуді мұқату үшін, көрінген хабарды қойып қалып отырмауын, тілшілердің жазғанын, қолға түскен мәліметтердің сөлін алып отырып жазуын, басуын ескертеді. Уездік, губерниялық, өлкелік газеттердегі жолсыздықтарды атай келіп “бұл шен сыйлағандық салдары” екендігін баса айтады.

Нәтижелер. Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда тіл дамыту жұмыстарының бірі – қазақ қаламгерлерінің шығармаларынан алынған үзінділерді ұтымды пайдалана білудің маңызы зор. Қазақ тілі сабақтарында көркем шығармалардан алынған үзінділерге тілдік талдау жасату, олардың танымдық мәнін ашқызу оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін, сөйлеу мәдениетін дамытып, коммуникативтік құзіреттіліктерін жетілдіреді. Студенттердің дүниетанымын кеңейтіп, коммуникативтік қабілеттерін дамытып, шығармашылық іскерліктерін жетілдіруде, күнделікті тұрмыста кездесетін кез келген мәселелерді тиімді шешу үшін талдау жасай білу қабілетін арттып, өзгелермен ынтымақтастық жағдай мен достық қарым-қатынасты орната білу іскерліктерін қалыптастыруда Ыдырыс Мұстамбайұлының шығармаларын пайдаланудың маңызы зор. Ыдырыс Мұстамбайұлының – ХХ ғасырдың бас кезіндегі демократтық-ағартушылық әдебиеттің көрнекті өкілдерінің бірі. Ол – Абай салған реалистік дәстүрді берік ұстап, әдебиеттің халықтық принциптерін ілгері дамытқан, өз дәуірінің проблемаларына өзіндік үн қосқан қаламгер.

Талқылау. Ыдырыс Мұстамбайұлының өзі де түрлі заң, кеңес қызметінде лауазымды міндеттер атқарғанымен, әдебиет, мәдениет, саясат төңірегінде болып жатқан оқиғаларға сын тұрғысынан белсене араласып, соның ішінде әсіресе, Абай мұрасын үнемі назарында ұстап, сол кездің қасаң саясатынан қызғыштай қорғады. Ұлы ақынды халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан шенеуніктер мен кейбір қаламгерлер әрекеттеріне аяусыз тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескі атаулы мен көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш қорықпай ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Қайтпас қайсар өр мінезі үшін де “таймас қара” атанып, 1920-жылдардағы Абай төңірегіндегі әдеби айтыс тартыста ұлы ақын өмірімен шығармашылығы жайлы терең білімділігін танытып, биіктен көрінді.

1926 жылдың маусымында Қазақстандағы ҚазАПП-тың құрылуына Мәскеуде пролетариат жазушыларының бүкілодақтық ассоциациясының (ВАПП) құрылуы себеп болды. Алайда, бұл ұйым қазақ жазушыларының арасында іріткі туғыздырып, олардың жік-жікке бөлініп, топ-топ болып бір-бірімен айтысуына түрткі болды. Қазақ әдебиетінде де пролетариат әдебиеті атанған жаңа ағымның пайда болуы сол кездегі айтыс-тартысты одан әрі қыздыра түсуге себін тигізді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы “Сын мен баспасөз туралы” [2.,112] мақаласында сол кездегі “өзара сынды күшейтудің бір жолы баспасөз арқылы істеген істің жөнін айтып еңбекшілер жұртшылығының алдына салып таныстырып отыру” екендігін айта келіп, қазақ газеттерінің кемшіліктеріне тоқталады: “Біздің ішімізде қазақ газетінің аттарын білмейтін “сабаздар” да жоқ емес. “Менің білгенімнен артық нені жазады” деп қазақ газеттерін оқымайтынын ”мақтаныш” қылып, “білгендігін” көрсететіндер де табылып қалады. “Мені біреу не мақтап, не боқтап жазған, болмаса, менің мақалам басылған санды жіберіндер” деп жүретіндер де

табылады... Қазақша білмеймін ғой, орысша жазайын деп өтінетіндер де бар. Тіпті кейде сол орысша жазғандарын орыс газетіне бере салып, ертең онда басылып шаққан соң, “ана мақаламды аударып басындар” деп қолқа салып түстен кейін мөңірейтіндер де бар... “Өз тілін өзі ұмытып кетіп, қазақша сауатын ашуды міндетім» деп білмейтін сауатсыздар да бар. Керек десе, жарнама байланыстарын орыс газетіне ғана бастырып “үнем” қылатындар да бар. Баспасөзге қатынасу – жұртшылыққа қатынасу... Бұл жұмысымызға кіресерде мұндай қылықтарды жіпке тізе айта отыру керек” дей келе, “не көп газетке басылып жатқан жолсыздықтар көп” [2.,112] екенін айтады.

Ыдырыс сол жылдардағы газет басқармалары не болса, соны ойдан шығарып, не біреуді мұқату үшін, көрінген хабарды қойып қалып отырмауын, тілшілердің жазғанын, қолға түскен мәліметтердің сөлін алып отырып жазуын, басуын ескертеді. Уездік, губерниялық, өлкелік газеттердегі жолсыздықтарды атай келіп “бұл шен сыйлағандық салдары” екендігін баса айтады.

Ол кездегі алаш ұлдарының қазақ ұлтының мүдесіне қатысы бар қандай ірі мәселелер болмасын, бел шеше араласып, белсенділік танытқанын қазір көптеген зиялыларымыз жазып, зерттеп жатыр. Солардың бірі, ұлтының біртуар азаматы Ыдырыс Мұстамбайұлы да өзінің “Түркістан – Сібір жолы” [3.,118, 2] атты еңбегінде сол кезде жүргізілген ірі құрылыстың бірі “Түркісібке” жан-жақты экономикалық талдаулар жасайды.

Ыдырыс, басқа да кемшіліктерді атай келіп, баспана мәселесіне де арнайы тоқталып өтіп, құрылыс материалдарын үнемдеуге, тиімді жақтарын қарастыруға да көп көңіл бөлген.

Сондай-ақ, тағы бір кемшілік мынау деп Ыдырыс: Жұмыста ешқандай жүйелілік жоқ екендігін, қолда бар құрал жабдықтарды, техникалардың дұрыс пайдаланылмайтындығын, жұмыстың өнімсіздігін, оның себебі қолдағы барлық нәрсенің есебін білмегендік” екендігін, оның барлығының атасы “бассыздық, тәртіпсіздік” [4.,118] деп тұжырымдайды.

“Қандай шаруашылық болмасын, әсіресе Түркісіб секілді үлкен өндіріс жұмысында есеп жұмысының тәртібі нығаймай іс өнбейді. Ақша ұстау мәнісі де осындай” деп Ыдырыс істің бетін аша отырып, заңсыздықтарға тоқталады.

“Балық басынан шіриді” демекші, енді Ыдырыс “Түркістан-Сібір” темір жолының басқару әкімшілігі ретіндегі, кеңсе тәртібіндегі кемшіліктерге баса назар аударады. Қазақ елінің келешегі үшін, барлық істерге бел шеше кірісіп, халқының болашағы жолында жан аямай еңбек еткен елінің нағыз ұлтжанды ұлдарының бірі Ы. Мұстамбайұлының қай еңбегі болмасын терең зерттелініп келешек ұрпаққа ұсынылуы тиіс. Өйткені оның қазіргі таңдағы экономикамыз үшін маңыздылығы, құндылығы жағынан да қымбат екендігі даусыз. 20-жылдардағы қазақ әдебиетіндегі сыни пікірталастарға кеңестік идеология қаншама араласып, өзіндік ықпалын жүргізіп бақса да, Ыдырыс нағыз зиялы ретінде ұлт мүддесін барынша қорғап бақты.

Әдебиет сыншысы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын-жазушылардың ойшылдығы туралы пікірталасқа да белсене араласып, өзіндік ой-талғамымен терең білімділігін таныта білген тарихи тұлғалардың бірі.

Сыншының 1920 жылдардағы әдеби айтысқа белсене қатысып, батыл пікір білдіруінен оның үлкен дайындықпен келгеніне қоғамдық ой мен әдебиет ғылымынан мол хабардар екендігіне оның “Н. Г. Чернышевский” [5.,119] деген мақаласы айғақ бола алады.

Бірақ Чернышевскийлердің қателері болса да, заманына қарай сөзсіз ірі кісі екендігін, Чернышевскийдің пікірін тексеру үшін Маркс әдейілеп орыс тілін үйренгенін, Маркс Чернышевскийдің ірілігін айтып бұрынғы пәлсапашылардың көбінен артық көріп мақтап кеткенін айта келіп, Чернышевскийдің Маркстен бұрын өткендігін, Фейербахты, Гегельді әбден жақсы білгендігін, бұлардан тәлім алғандығын, әсіресе өле-өлгенше Чернышевский Фейербахтың шәкірті затшылдық негізін қолдағандығын ескереді.

Өз ортасынан озық шығып, өз заманындағы ұлы тұлғалардың біріне айналған Чернышевскийдің философиялық еңбектерімен қатар, әдебиет мәселелеріндегі туындылары да құндылығымен бағалы.

Қорыта келе, XX – ғасырдың 20-жылдарында кеңестік идеологияға сай келмейтін туындылар қатты сынға ұшырағандықтан, Абай дәстүрінің дамуы, жалпы адамзаттық ортақ мәселелер әдебиет тарихында өз шешімін таба алмады. Әдеби туындылар, жеке қаламгерлердің көзқарасы әдебиеттің партиялығы туралы В. И. Лениннің теориясы шеңберіндегі өлшеммен өлшенгендіктен, қазақ әдебиеті өзінің табиғатынан, даму заңдылықтарынан айырылып, жаппай науқаншылдық өріс алды. Десек те, кеңестік дәуірде қазақ әдебиетінің тарихы күрделі де, қайшылықты жағдайларға толы болғанымен, сонымен бірге бұл дәуір қазақтың ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің өсу, өркендеу жолында айтарлықтай жаңалықтар әкелген кезең болғаны да даусыз.

Соның ішінде, жиырмасыншы жылдары екі дүркін айтыс болған абайтану ғылымында да әдебиеттанушылардың, қоғам қайраткерлерінің айтарлықтай қосқан табыстары болды. Абай мұрасын қорғап қалуда үлкен қажыр-қайрат танытқан көрнекті қоғам қайраткері, әдебиеттанушы, сыншы Ыдырыс Мұстамбайұлының да абайтанушылардың қатарында өз орнын алары сөзсіз. Оның әсіресе, Абай мұрасына қарсы шыққан І. Қабылұлының мақаласына екі тілде бірдей жауап жазған мақаласының әдебиеттану ғылымындағы орны ерекше.

Жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетіне саясат мәселесінің кірігуі себебі ел басындағы қоғам қайраткерлерінің көпшілігі әдебиетпен айналысқандығынан болса, бір жағы ұлт-азаттық қозғалысының басшыларының өзі әдебиетшілер еді. Сол себепті, саяси майданда да негізгі тақырыптардың бірі әдебиет мәселесі болды. Сол кездегі кейбір солақай саяси жағдайларға бейтарап қарай алмаған алаш азаматтарының бірі ретінде қоғам қайраткері Ыдырыс Мұстамбайұлы да белсене араласты. Семей қаласында өткен атаман Анненковтың сотында қоғамдық айыптаушы ретінде қатысқан Ыдырыс шешендігімен көзге түскендігі өз алдына, тіпті зұлматты жылдарда бірінші хатшы болған Голощекинге де қаймықпастан өз пікірін айта білген, қашанда болсын ұлт мүддесін бәрінен де жоғары қойған.

Әсіресе, 1920-жылдары көркем әдебиет жайлы болған пікірталаста өзінің құнды пікірлерімен көзге түсіп, әділ көзқарасымен танылды. Айтар болсақ, қаламгер «Біздің таластарымыз» атты мақаласында көркем айтыс жайындағы өзіне баға беруден бастап, пікірталасқа қатысушылардың ойлау жүйесі мен ойын жеткізу қабілетінің қай деңгейде болғандығын, олардың айтыс кезіндегі мінез-құлықтарына да баға береді. Бұл жердегі басты себеп кейбір әдебиетшілеріміздің сол кездегі қызыл идеологияның жетегінде кетуінде еді. Олар өздерінің қарсыластарына тойтарыс беру үшін, сол жылдардағы ресми идеологияның барлық қаруларын түгелдей жұмсап бақты. Олар өздеріне сын айтқан адамдарға “ұлтшыл-байшыл” деген саяси айып таға салуға дайын тұрды. Ал, ол кездері халық баспасөз бетіне жарияланған мақалаларға қатты сенетін. Дегенмен, жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің тарихындағы әдеби пікірталастар тек әдебиеттің ғана емес, қазақ қоғамының барлық саласына да өз әсерін тигізді.

Сондай-ақ, Ыдырыс Мұстамбайұлы өзінің “Көркем әдебиет туралы” атты мақаласында “қазақ елінің көркем әдебиеті қашаннан басталатындығы” туралы пікірталасқа қатыса отырып, нағыз ұлт әдебиетінің тууын Абайдан бастайды да, орыс әдебиеті Пушкиннен басталса, қазақ әдебиеті Абайдан басталуға тиіс деген дұрыс шешімге келеді. Сол кездегі әдеби ағымдар жайлы пікірлерінен де өзгелерден өзгеше өзіндік көзқарасты анық байқаймыз.

Ы. Мұстамбайұлының көркем әдебиет, өнер туралы, жалпы мәдениет жайында жазған мақаларынан оның жан-жақты терең білімді, аса парасатты, кең ақылды, алғыр ойлы, әділдік, шындық жолынан таймайтын қажырлы, қайсар қайраткер екенін көреміз.

Әсіресе оның, абайтану мәселесіне сіңірген, мол еңбегін ешқашан маңызын жоймайтын баға жетпес құнды мұра деп білеміз. Б. Мұстамбайұлы өзі де түрлі лауазымды қызметтер атқарғанымен, Абай мұрасын үнемі назарда ұстап, сол кездің солақай саясатынан жанын сала қорғады, ұлы ақынның асыл қазынасын халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан, шолақ белсенділер мен қасаң саясат жетегінде кеткен кейбір қаламгерлер әрекеттеріне батыл тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескілік атаулы мен көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш сескенбестен, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын шығармаларын жан-жақты талдай келіп, Абайдың ұлылығын танып қана қоймай, батыл түрде тұңғыш рет қазақ поэзиясының биік шыңы деп бағалады.

1920-жылдары халық санасынан Абай мұрасын өшіріп тастауға бағытталған саяси теріс жолға түсіп кеткен кейбір қаламгерлеріміз ақынның шығармашылығына айтарлықтай қауіп төндіріп, ақынның әрбір өлеңдерінен қызыл идеологияға жат пиғыл іздеп қана қоймай, өз басына тиісе келе, бүкіл шығармашылығын мансұқ етуге тырысқан кезде, озық ойлы алаш азаматы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы да бұған немқұрайлы қарап қалмай Абай мұрасын қорғауда ерекше атсалысып, белсенділік танытты. Өзінің дәлелді туралы пікірлерімен терең білімпаздықтың, асқан парасаттылықтың, кемеңгерліктің биігінен көрінді. Ешқашан мән-мағынасын, маңызын жоймайтын құнды еңбектерін қалдырды.

Сондай-ақ, Б. Мұстамбайұлы поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, аса көрнекті ақын Мағжан Жұмабаевтың басына қауіп төнген жылдарда да басын бәйгеге тігіп, ақынды пәле-жаладан арашалап қалуға араласып, мақала жазуы да ерлікпен пара-пар еді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден сыншы ретінде 1920- жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп қана қоймай, абайтануға қосқан өзіндік салиқалы да, салмақты ойлары мен зерттеу мақалаларының үлесі зор. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны бар деп есептейміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мұстамбайұлы Б. Көркем әдебиет туралы //Қызыл Қазақстан, 1927, – №2.
- 2 Мұстамбайұлы Б. Біздің таластарымыз //Жаңа әдебиет, 1925, – №5-6.
- 3 Мұстамбайұлы Б. Джумабаев и «Девяносто» //Советская степь, 1929, 24-мая.
- 4 Мұстамбайұлы Б. Сын мен баспасөз туралы //Еңбекші қазақ, 1928, 12-шілде.
- 5 Мұстамбайұлы Б. Түркістан – Сібір жолы //Еңбекші қазақ, 1929, 26-апрель.
- 6 Мұстамбайұлы Б. Н.Г.Чернышевский (1828-1889), //Еңбекші қазақ, 1928, 26-ноябрь.
- 7 Мұстамбайұлы Б. Ұлы ақын – Абай //Қазақ тілі, 1924, 1-қаңтар.
- 8 Мұстамбайұлы Б. Абай //Жаңа әдебиет, 1928, – №7-8. - журнал
- 9 Мұстамбайұлы Б. Ақын Абай және пәлсапашыл Гияс туралы //Еңбекші қазақ, 1929, 10,11-қаңтар.
- 10 Қабылұлы І. Философия казахского поэта Абая и ее критика //Еңбекші қазақ, 10-сентябрь 2022 ж.

References:

- 1 Mustambaully Y. Kórkem ádebiet týraly //Qyzyl Qazaqstan, 1927, – №2.
- 2 Mustambaully Y. Bizdiń talastarymyz //Jańa ádebiet, 1925, – №5-6.

- 3 Mustambauly Y. *Djymabaev i "Devánosto" //Sovetskaia step, 1929, 24-maia.*
- 4 Mustambauly Y. *Syn men baspasóz týraly //Eńbekshi qazaq, 1928, 12-shilde.*
- 5 Mustambauly Y. *Türkistan – Sibir joly //Eńbekshi qazaq, 1929, 26-aprel.*
- 6 Mustambauly Y. *N.G.Chernyshevsku (1828-1889), //Eńbekshi qazaq, 1928, 26-noiabr.*
- 7 Mustambauly Y. *Uly aqyn – Abai //Qazaq tili, 1924, 1-qańtar.*
- 8 Mustambauly Y. *Abai //Jańa ádebiat, 1928, – №7-8. - jýrnal*
- 9 Mustambauly Y. *Aqyn Abai jáne pálsapashyl Ilias týraly //Eńbekshi qazaq, 1929, 10,11-qańtar.*
- 10 *Qabylyly I. Filosofia kazahskogo poeta Abaia i ee kritika //Eńbekshi qazaq, 10-sentábr 2022 j.*

МРНТИ 16.21.33

10.51889/5407.2022.90.54.004

* Турдалиева Э.Д.,¹ Ақынова Ж.М.²

^{1,2} *Логистика және көлік академиясы, Алматы, Қазақстан*
^{1,2} *педагогика ғылымдарының магистрі, сеньор лектор,*
e-mail: turdalieva_e@mail.ru, akinova_01@mail.ru

АВТОР БЕЙНЕСІН ЖАСАУДАҒЫ ЭКСПРЕССИВТІ- ЭМОЦИОНАЛДЫ ЛЕКСИКАНЫҢ РОЛІ (Д.ИСАБЕКОВ ПЕН Ш.АЙТМАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Бұл мақалада тілде кездесетін көптеген құралдар эмоционалды-экспрессивті ақпаратты беру тәсілі болып табылатындығы туралы айтылады. Олардың зерттелу тарихын ірі ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жүйелей келе, Д. Исабеков пен Ш.Айтматов шығармаларын салыстыра отырып талдау көрсетіледі және шығарма авторларының қалауы бойынша қолданылған әртүрлі эмоционалды-экспрессивті құралдарды қолдану шеберлігін, оқырман жүрегіне жол табу ерекшелігі мен ұсастықтарын зерттейді. Тілдің үш түрлі негізгі қызметі бар дейтін болсақ, оның негізгі басты қызметі – адамзаттың қатынас құралы қызметін атқару, екіншісі – заттардың атауы болу, үшіншісі – адамның ішкі сезімін, айналасында болып жатқан құбылысқа айтушының не жазушының көзқарасын білдіру.

Эмоция субъективтік қасиетке ие, өйткені ол баға берумен тығыз байланысты. Жаман мен жақсы, қуаныш пен қайғы, күлкі мен жылау, қарғыс пен алғыс, рахат пен азап т.б. сияқты түсініктер объективті дүниедегі заттар мен құбылыстардың табиғатына салыстыра баға берумен пайда болады.

Эмоционалды -экспрессивті лексика кез-келген әдеби шығарманың авторы мен кейіпкерлерінің құнды эмоционалдық маңызды қарым-қатынасын білдіретіндіктен, оның әдеби шығармадағы ролі оқырманға да, зерттеушіге үлкен қызығушылық тудырады.

Түйін сөздер: эмоция, экспрессия, салыстыру, лингвистика, автор идеясы, оқиға желісі, әлеуметтік орта, экспрессивті бояу, эмотивті компонент.

* Турдалиева Э.Д.,¹ Акынова Ж.М.²

^{1,2}Академия логистики и транспорта, Алматы, Казахстан
^{1,2}магистр педагогических наук, сеньор лектор,
e-mail: turdalieva_e@mail.ru, akinova_01@mail.ru

РОЛЬ ЭКСПРЕССИВНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА АВТОРА (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ Д. ИСАБЕКОВА И Ш. АЙТМАТОВА)

Аннотация

В этой статье говорится, что многие инструменты, встречающиеся в языке, являются способом передачи эмоционально-выразительной информации. Систематизируя историю их изучения, опираясь на труды крупных ученых, демонстрируется сравнительный анализ произведений Д. Исабекова и Ш. Айтматова и исследуется мастерство использования различных эмоционально-выразительных средств, применяемых по усмотрению авторов произведения, специфика и тонкости поиска пути к сердцу читателя. Когда мы говорим, что язык выполняет три разные основные функции, его основная функция – выполнять функцию средства общения человечества, Вторая – быть названием вещей, а третья – выражать внутреннее чувство человека, отношение рассказчика или писателя к происходящему вокруг явлению.

Эмоция обладает субъективным свойством, так как тесно связана с оценкой. Такие понятия, как плохое и хорошее, радость и печаль, смех и плач, проклятие и благодарность, удовольствие и боль и т. д., возникают при сопоставительной оценке природы предметов и явлений в объективном мире.

Поскольку эмоционально-экспрессивная лексика выражает ценностно эмоционально значимые отношения автора и героев любого литературного произведения, ее роль в литературном произведении представляет большой интерес как для читателя, так и для исследователя.

Ключевые слова: эмоция, экспрессия, сравнение, лингвистика, идея автора, сюжетная линия, социальная среда, экспрессивная окраска, эмотивный компонент.

* Turdalieva E.D.,¹ Akynova Zh.M.²

^{1,2}Academy of Logistics and Transport, Almaty, Kazakhstan
^{1,2}Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer,
e-mail: turdalieva_e@mail.ru, akinova_01@mail.ru

THE ROLE OF EXPRESSIVE AND EMOTIONAL VOCABULARY IN CREATING THE IMAGE OF THE AUTHOR (BASED ON THE WORKS OF D. ISABEKOVA AND SH. AITMATOV)

Abstract

This article says that many of the tools founded in language are a way of conveying emotionally expressive information. Systematizing the history of their study, relying on the works of major scientists, a comparative analysis of the works of D. Isabekov and Sh. Aitmatov and explores the skill of using various emotional and expressive means used at the discretion of the authors of the work, the specifics and subtlety of finding a way to the reader's heart. When we say

that language performs three different basic functions, its main function is to serve as a means of communication for humanity, the second is the name of things, and the third is the expression of a person's inner feelings, the attitude of the narrator or writer to the phenomenon happening around him.

Emotion has a subjective property, that's why it is closely related to evaluation. Concepts such as evil and good, joy and sadness, laughter and crying, cursing and gratitude, pleasure and suffering, etc., arise when comparing the nature of objects and phenomena in the objective world.

As emotionally expressive lexis expresses the valuable emotionally significant relationship between the author and the characters of any literary work, its role in a literary work is of great interest to both the reader and the researcher.

Key words: emotion, expression, comparison, linguistics, author's idea, storyline, social environment, expressive coloring, emotive component.

Кіріспе. Көркем шығарма – көп қабаттан құралатын күрделі құбылыс. Автордың дүниетанымы, ой-қиялы, өмірлік тәжірибесі, тілдік қабілеті арқылы жүзеге асқан идеясының арқасында көркем шығарма оқырман жүрегіне жетеді. «Автор – кейіпкер – оқырман» жүйесінің тұтасуы арқылы жазушы ойы үлкен шығармаға айналады.

Автор – идеяның иесі, оқиғаны құрастырушы, оқырманға туындыны жеткізуші. Сонымен қатар ол – кейіпкерлерді оқиға заманына апарып, түрлі қимыл-әрекеттермен сипаттап, оқиға желісімен өмір сүруге ықпалын тигізетін тұлға. Автор өз идеясын кейіпкерлердің сөзі арқылы жүзеге асырады.

Қай халықта болсын тілдің негізгі қызметі коммуникативтік функция бола тура сөйлеуші не жазған кісінің әңгіме болып жатқан мәселеге көзқарасын, эмоционалды қатынасын қоса жеткізеді. Бұл заңдылық қазақ тілі лексикасының әрі күрделі, әрі кең ауқымды екенін көрсетеді. Сонымен қазақ тілі лексикасы үлкен екі топқа бөлінеді: Эмоционалды-экспрессивті лексика; белгілі стильге тән лексика.

Сөйлеушінің не жазған кісінің көзқарас, пікірінің түріне қарай экспрессивті бояулы сөздер жағымды және жағымсыз белгілерді аңғартатын сөздер болып екіге бөлінеді. Эмоционалды-экспрессивті бояулы сөздер адамның көңіл күйіне қуаныш-қайғысына, психикалық процеске байланысты айтылады. Орыс лингвистикасындағы эмоционалды бірліктерді зерттеуге келетін болсақ, орыс лингвистикасындағы экспрессивтілік пен эмоционалдылық мәселесі ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің назарында болғаны белгілі. Эмоция – тіл білімінің ғана емес, басқа ғылым салаларымен де байланысып жататын кең ұғым.

Тілдің үш түрлі негізгі қызметі бар дейтін болсақ, оның негізгі басты қызметі – адамзаттың қатынас құралы қызметін атқару, екіншісі – заттардың атауы болу, үшіншісі – адамның ішкі сезімін, айналасында болып жатқан құбылысқа айтушының не жазушының көзқарасын білдіру.

Эмоция субъективтік қасиетке ие, өйткені ол баға берумен тығыз байланысты. Жаман мен жақсы, қуаныш пен қайғы, күлкі мен жылау, қарғыс пен алғыс, рахат пен азап т.б. сияқты түсініктер объективті дүниедегі заттар мен құбылыстардың табиғатына салыстыра баға берумен пайда болады.

Талқылау. Жұмыстың теориялық негізі ретінде белгілі ғалым филологтардың пікірлері мен зерттелген ғылыми еңбектерге сүйендік.

Психолог, эмоциялар психологиясының маманы, тұлғаның эмоционалды бағыты тұжырымдамасын жасаушы Б.И.Додонов, көркем сөздің прагматикасы туралы еңбек жазған Э.С.Азнаурова, лингвист, филология ғылымдарының докторы, профессор, КСРО Ғылым академиясының академигі Д.Н.Шмелев, Кеңестік психолог, философ, педагог және ғылымды ұйымдастырушы және жалпы психология мәселелерімен және психологиялық зерттеу әдістемесімен айналысушы. А.Н.Леонтьев т.б. ғалымдар эмоция

мен экспрессивтілікке қатысты көптеген пікір айтқан.

Бұндағы алғашқы зерттелулердің бірі ретінде кеңестік лингвист және әдебиеттанушы, академик В.В.Виноградовтың «Русский язык» атты еңбегін атауға болады. Ғылым аталмыш сөздерді мағыналық жағынан: тек грамматикалық және лексикалық мағына деп бөледі. Сөздер әлеуметтік ортада қолданыс табуына байланысты олардың экспрессивті бояуы болады. Сөздің көмегімен сөйлеуші қандай да бір затқа, құбылысқа, өзінің бағасын береді. Қандай да бір жағдайда сөзбен берілген бағаны ғалым-экспрессиялық сөздер деп атайды. Зерттеуші Г.Клаус өзінің “Сила слова” атты зерттеу еңбегінде сөздің тілдегі қызметін саралай келе мынадай ой айтады: “Сөз тек түсіну құралы ғана емес. Тілдік белгілер, сондай-ақ, тыңдаушының қызығушылығын арттырып, әңгімеге белсенді араласуына ықпал етеді. [2,22]

Автор шығармасында өзінің эмоциясын да әр түрлі сипатта аңғартып, байқатып отырады.

Әзербайжан тілшісі Т.А.Эфендиева: “Эмоционалдық пен экспрессивтілік жеке дара категориялар, бірақ экспрессивтілікке қарағанда эмоционалдық өзінің семантикасына қарай әрі экспрессивті” – дей отырып, эмоционалды – экспрессивті лексиканы екі топқа бөліп қарастырады: жағымды экспрессивті бояулы эмоционалды лексика;

жағымсыз экспрессивті бояулы эмоционалды лексика. [3,45]

Ғылыми зерттеу еңбектерде экспрессия мен эмоция әр түрлі сипатта қарастырылады. “Тілдегі эмоция көрінісі әрқашан экспрессивті, ал экспрессия үнемі эмоционалды бола бермейді. Экспрессивті лексиканың затқа, құбылысқа деген қатынасты белгілейтін, сондай-ақ сөздің заттық-логикалық мәнінің әр түрлі эмоциялар деп қарауға болатын қосымша реңдерін көрсететін бөлігі ғана эмоционалды болып табылады”.

Эмоция мен экспрессивтілік жөніндегі ғылымдағы пікірлерге мән берсек, мұндай пікірлерді тек тіл біліміне қатысты емес, барлық сала мамандарының еңбектерінен кездестіруге болады.

Ал аталмыш тақырыпқа арналған ғылыми еңбектердің ішіндегі ең қомақтысы – профессор Е.М.Галкина-Федоруктің “Тілдегі эмоционалдық пен экспрессивтілік туралы” деген мақаласы. [4,26]

Орыс ғалымы В.М.Шаховский тілдегі жалпы эмоционалды сөздер коннотативтілікке тән деген жаңаша пікір ұсынды. Эмотивті компонент коннотацияның семантикалық өзегі болып табылады, ал эмоция әрқашанда бағалы және экспрессивті болады. Бағалы және экспрессивті компоненттер тегінде коннотативті ғана болмайды, олар денотацияның компоненттері бола алады. Себебі тіл біліміндегі эмоционалды сөздер әрқашанда экспрессивті болады деген көзқарастар бар.

1960 жылдары эмоционалды, экспрессивті сөздер кең ауқымда зерттеле бастады. Эмоционалды-бағалы реңктердің мағынасын теориялық тұрғыдан түсіндіріп, жіктеуде В.И. Безруковтың, эмоционалдылықты, экспрессивтілікті анықтауда, сондай-ақ сөз мағынасынан заттық-ұғым мен эмоционалды-бағалылықтың араларының байланысын аңғартуда Л.А.Киселеваның, атауыш сөздердің эмоционалдығы мен экспрессивтілігіне ең алғаш рет назар аударғандардың бірі ретінде Е.Ф.Петришеваның еңбектерін атауға болады.

Тіл ғылымының ірі мамандарының бірі саналатын академик В.В.Виноградовтың стилистикаға қатысты лингвистикалық еңбектерінде тілдік экспрессияның рең, бояуларына, олардың әр түрлі жанр мен сөз стилінде әр алуан көрініс табуына қарай жалпы шолу жасай келіп, мынадай ой айтады: «Экспрессивті құбылыстың амал-тәсілі сияқты маңызды мәселе бізде өз алдына зерттелген жоқ». [1,52]

Түркологияда бұл тақырыптың зерттелуі 50-жылдардан бастау алады десе де болады.

Осы тақырыптың әр түрлі аспектілеріне арналған бірнеше арнаулы еңбектер жарық көрді. Атап айтқанда, О.С.Ахманованың “Сөздің стилистикалық дифференциясы” атты мақаласында, Т.А.Эфендиеваның “Қазіргі әзірбайжан тілінің лексикалық стилистикасы” атты ғылыми диссертациясында, М.Лихановтың “Якут тіліндегі эмоционалды - бағалауыштық және экспрессивті сөздерге” арналған диссертациясында эмоционалды-экспрессивті лексикаға әр түрлі баға беріліп, әр қилы тұжырымдар жасалған. Қазақ тілінің көрнекті өкілдері І.К.Кеңесбаев, Н.Т.Сауранбаев, М.Б.Балақаев, Ұ.Ұ.Мұсабаев, Ә.Т.Қайдаровтың еңбектерінде эмоционалды, экспрессивтілік, ондағы лексика-семантикалық бірліктер мен жасалу тәсілдері жайлы салмақты пікірлер айтылған.

Ал, Х.М.Нұрмұқановтың «М.Әуезовтың драмалық шығармаларындағы эмоционалды-экспрессивті лексика» атты диссертациясында аталмыш тақырып жан-жақты, біршама жүйелі түрде зерттеліп, ғылыми тұжырымдар жасалған.[6,28] Ал А.Ұ.Сембаева «Көркем шығармадағы эмоционалды-экспрессивті лексика» тақырыбында диссертация қорғады. [7,29]

Шыңғыс Айтматов туралы – Қырғыз Республикасында да, шетелдерде де – көптеген кітаптар, мақалалар, диссертациялар жазылды және жазылуда. Оның барлық шығармалары дерлік зерттелген.

1998 жылы Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде Бакашева Ж.К. өзінің «Художественное мастерство Чингиза Айтматова» деген докторлық диссертациясын жазды. Онда ол Ш. Айтматовтың шығармаларының стильдік ерекшеліктерінде метафора мен салыстыруды қолданудың шығармашылық тәжірибесін зерделеп, автордың интеллектуалдық биіктігі мен әдеби тілді қолданудағы зергерлік шеберлігін, ұлттық психологияны қайта құрудағы жаңашылдығын талдап көрсетті.

2007 жылы Исаева Ж.К. «Диалог в произведениях Ч. Айтматова (когнитивный аспект)» деген тақырыпта кандидаттық жұмыс қорғап шықты. Ш.Айтматов шығармаларының авторы мен кейіпкерлерінің сөйлеу мінез-құлқының кейбір аспектілерін қарастыру барысында Ш.Айтматов шығармаларының тілдік тұлғасы, оның ойлауы мен дүниетанымының ерекшеліктері, Ш. Айтматовтың шығармаларындағы диалогтың құрылымы мен "толықтығы" көптеген түрлі факторларға байланысты бола келе, өз кезегінде ауызекі сөйлеудің дамуымен тығыз байланысты деген қорытынды жасады.

Д.Исабековтің шығармаларына арнайы зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектерін атай кетсек, 2004 жылы Канафина М.А. «Проблема творческой индивидуальности Д.Исабекова» деген тақырыпта кандидаттық жұмыс жазды және онда Д. Исабеков шығармаларының лексикалық құралдарының әр түрлі екендігі, ең алдымен, жазушы шығармаларға үлкен реалистік сенімділік беретін көптеген ұлттық сөздер мен сөз тіркестерін қолданатындығы туралы айтылды. 2008 жылы Таңжарықова А.В. «Д. Исабеков прозасының көркемдік әлемі» деген тақырыпта кандидаттық жұмыс қорғады. Бұл жұмыста Д. Исабеков прозасының ерекшелігі айқындалып, қаламгердің шеберлік қырлары, шығармаларындағы кейіпкердің ішкі психологиялық иірімдерінің көріну формалары зерделенді.

Зерттеу жұмыстарында біз Д.Исабеков және Ш.Айтматов шығармаларының эмоционалды-экспрессивті сөздерді жасау қабілетіне ерекше тоқталып, сол арқылы аталған алып жазушылардың эмоционалды-экспрессивті сөздерді қолдану шеберлігіне лайықты тілдік тұжырымдар жасауды жөн көрдік. Атап айтқанда, Шыңғыс Айтматовтың «Ақ кеме» повесі, «Боранды бекет» романы, «Құс жолы» хикаяты, «Жәмилә» повесі және «Ғасырдан да ұзақ күн» «Шынарым менің, шырайлым менің» романдарынан үзінділер келтірілді. Д. Исабековтің «Ай - Петри ақиқаты» повестер мен

әңгімелер, «Қарғын» романы және таңдамалы әңгімелер жинағын талдау, топтастыру, салыстыру және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық әдістер қолданылды.

Зерттеудің мақсаты – Д.Исабеков және Ш.Айтматов шығармаларында кейіпкерлердің мінез құлқын ашуда қолданылған экспрессивті эмоционалды лексиканың ерекшеліктерін, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау.

Жұмыста аталған жазушылардың әдеби қазынасын молынан пайдалана отырып, олардың көркемдік тіл ерекшеліктері тұрғысынан ашып таныту мақсатында төмендегі нәтижелерге қол жеткізілді:

Бейнелі салыстыру – екі түрлі нәрсені қызықты түрде салыстыратын көркем сөз. Салыстырудың мақсаты – оқырман немесе тыңдаушы санасында қызықты байланысты ояту. Салыстыру – бейнелі тілдің кең тараған түрлерінің бірі тұрғысынан зерттеліп, олардың қолдану аясы, тақырыптық топтары қарастырылды.

Шығармадағы - экспрессивті эмоционалды лексиканың көркемдік ерекшеліктері, бейнелік көріністері талданды.

Экспрессивті-эмоционалды лексиканың арнайы зерттелуі лексикалық мағынаның құрамын зерделеуге бағыт береді. Соған орай, аумақтық тұрғыдан қатар жатқан екі елдің тарихи даму үрдісінің сәйкестігін, өзара тарихи-мәдени тығыз араласуын не болмаса өзара көршілестігінің нәтижесінде қалыптасуын анықтау тіл білімі үшін маңызды болмақ.

Нәтижелер. Эмоция сөзінің төркіні – латын тіліндегі “e” етістігі. Бұл орыс тіліндегі “возбуждать, волновать (әсерлендіру, толқыту) деген ұғымды білдіреді. [5,46]

Д.Исабековтің де, Ш.Айтматовтың да туындыларында экспрессия-эмоция туғызатын авторлық баяндаулар мол кездеседі. Әрі осының өзінен көбінесе авторлардың өзіндік көзқарастары мен өзіндік ойлары айқын көрініс табады.

Зерттеудің мақсаты қазақ және қырғыз көркем прозасындағы майталман жазушылардың эмоционалды экспрессивті лексиканы қолдану ерекшеліктерін салыстыра отырып зерттеу арқылы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау.

Қай тілдің болмасын көркем де оралымды, бай қорын құрғақ сөзбен айту бар да, оны көркем шығармада пайдалану, іс жүзінде көрсету бар. Тек қана ол сөздерді орынды жерінде орынды пайдаланған жазушы оқырман көңілінен шықса керек. Адамның ішіндегі толып жатқан психологиялық арпалысты табиғатпен салыстыра отырып беру Д.Исабеков және Ш.Айтматов шығармаларына да тән.

Бірақ Ш. Айтматовтың шығармашылығының арнайы зерттеуді қажет ететін тұстары әлі де аз емес дей келе, «Шынарым менің, шырайлым менің» повесінен эмоционалды-экспрессивті сөздердің қолданысына көз жүгіртейік.

- 1) – Япыр-ау! Осы адамды қайдан көріп едім? [18,97]
- 2) Пенжегі иығынан сусып түсіп кетті, шынтағына ілініп тұр. [18,103]
- 3) – Әй, сен! деп айқайлады маған қраншы. [18,112]
- 4) – Әй, Жантай қайдасың? [18,131]
- 5) – Әй, Илияс-ай ...[18,133]
- 6) – Жә, ештеңе етпес! [18,135]
- 7) – Әлібек те жүріп келе жатып әлдекімге өршелене сөйледі. [18,144]
- 8) – Жолдастарым маған ажырая қарайды. [18,146]
- 9) – Айналайын аға-ай! Өлтіреді екен бұлар! Айналайын, ағай!. [10,216]

Кейіпкерлердің таңдануы, күмандануы, ашу мен ызасы, күйінуі және артынша сабырға келуі, яғни жағымды және жағымсыз эмоциялардың барлығы айна қатесіз жеткізіліп тұр.

Ал енді Д. Исабековтің шығармаларына келсек:

«Оңбаған, жер жыртуды әлі үйретемін мен саған, - депті.

-Әй, бригадир болмақ түгілі, құдай болсаң да, әлгі сөзіңді қайталап айтсаң, айтпады деме, *сойып саламын*, - дейді Шойкең.

-Сен кімді соясың, мына мені ме? Кімге шамаң келеді, *оңбаған Шойынқұлақ!* -деп анау өзеурейді. Онда Шойынқұлақты бәріміз де Алданыш деп шыға атымен атайтынбыз. «*Оңбаған Шойынқұлақ*» деген сөзді алғаш есіткен ол, бригадирге бүркіттей төніп:

-Әй, не дедің? Қайта айтшы! - дейді.

-Несі бар? *Оңбаған Шойынқұлақсың!* -дейді анау қайталап. Бірақ айтарын айтса да, түрі бұзылып кеткен Шойынқұлақтан сескеніп, атына міне салып қашпақ болады. Шойынқұлақ оны жұлып алады да, біраз мыжып-мыжып, ерге теріс қарай отырғызып, шылбырмен әбден шаншиды да, қалтасындағы темекіден атының құйрығына құйып, жүгенін сыпырып қоя береді» [14,9]

Бұл үзіндіде жазушы кейіпкерді сипаттау мақсатында *Алданыш* есімді ерге *Шойынқұлақ* деген лақап ат беріп, оны дәрекі «оңбаған» сөзімен тіркестіреді. Мұндай сөздер «Ақырамаштан наурызға дейін» әңгімесінде де жиі ұшырасады:

«Иесін көрген соң есіріктене түскен төбетті «Жат, *этәңә нәлет*» деп, жәшік ұясына қуып тығып, «Ойбай-ау, кірсеңші. Әбдешім бригад құсап қораның сыртынан айғайлап тұрғаның қалай? Үй-ішің аман ба? Ой, *аузыңды ұрайын!*» – деп жалбақтап қуанып қалады»;

–Өшір! Осы *иттің баласы-ақ* өлтіретін болды-ау адамды, – деді сонау Киевтегі баласын кінәлап»;

– Қап, қап мына *қызталақты-ай*, ә?

–Ақсақал, боқтамай сөйлеңіз.

–Боқтағаны несі, кім сені боқтаған?

– Сіз боқтадыңыз. Ол сөзіңіз үшін жауап бересіз» [14,263]

Жоғарыда келтірілген мысалдардан ауылдың қарапайым, аңғал адамдарының боямасыз бейнесі көрінеді. Автор кейіпкерлерді *оңбаған, этәңә нәлет, аузыңды ұрайын, иттің баласы, қызталақ* сияқты бейәдеби тілдік бірліктермен сөйлету арқылы олардың ішкі сезімін, адуынды тұлғасын, қатты ашу-ызасын әсерлі, шынайы жеткізеді.

Авторлардың тілдік қолданысында бұдан басқа *әттің құрғыр, көргенсіз, боқмұрын, енеңді ұрайын, есалаң, оттама, иттің күшігі* сияқты дәрекі сөздер көптеп кездеседі. Жазушының бұл тіркестерді пайдаланудағы негізгі мақсаты – оларды экспрессоид (эмоциялық бояуы күшті, әсерлі сөз) ретінде қолдану болса керек. Дәрекі сөздерді көңіл-күй лебіздерін білдіретін сөз орамдарының қатарына жатқызып жүрген ғалым С.Бизақов тіліміздегі қарғыс, зеку, ескертпе жасау, кею мен кекесін, лағынет пен назалану, боқтау, ғайбаттау мәнді сөздерді жинақтай келе: «Ғайбаттау – жеке адамның, белгілі бір топтың жақсы қасиеттерін көре алмаушылықтан туындайтын ашу-ыза мен қызғаныш сезімінің жағымсыз көрінісі. Балағаттауға адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін әдепсіздікпен, анайы түрде кемсіту жатады» деп тұжырым жасайды [22,270]

Д.Исабековтің «Өкпек жолаушы» әңгімесінен келесі мысалдарға көз жүгіртейік:

«Еңсені басып апшыны қуырған қарашаның суық жаңбыры екі күннен бері толассыз жауып тұр. Әуелгіде азынаған желін ала келіп, ашулы басталып еді. Бірер сағаттан соң арыны басылып, шаршамайтын баяу сарынға көшіп алды да, асфальт жамылған абыр-сабыр қаланы момақан да мүсәпір кейіпке түсіріп кетті. Өлмей шаруасы бітпейтін көшедегі ағылған адамдар да сиреп, жылы үйлерінен бас шығаруа жиреніп, тым-тырыс жатыр.

Алдағы күндердің бұдан да ауыр боларын ойлап, сары ала жапырақтар сары уайым құшағында үнсіз тұр.» [14,263]

Бұл арада автор, табиғат пен адам арасындағы нәзік байланыстың бар екенін көз алдымызға елестетіп айшықтай көрсетеді. Психологиялық иірімге толы адам жанының қасіреті мен қайғысы Дулат шығармаларында былай жазылады:

«Қыстың қақаған шағы. Облыс орталығынан тым шалғайда жатқан кішкентай ауылдың еңсесі түсіп сұлық жатыр.

Желсіз тымырсық аяз. Жатаған үйлердің мыртық мұржаларынан тіршілік белгісін білдіріп, қисық түтін будақтай көтеріледі.

Соғыс кезеңінің иықтан езген жадау да жабырқау көрінісінен адамдардың да еңсесі түсіңкі.

Бірақ баланың аты қашан да бала. Олар ішерге тамақ, киерге киім болмаса да, бейғам күлкіге дайын тұрады.

Жамау-жасқау, олпы-солпы киінген жеті-сегіз бала қаннен-қаперсіз сырғанақ теуіп жүр. Жыртық етік, шолақ тон, кең шалбар, тозған малақайлардың көрмесі осы балалардың үстінде.

Бірақ олар өте көңілді. Олардың күлкілеріне қарап бұл өңірге соғыс зардабы тимегендей, немесе әлдеқашан бейбітшілік орнағандай еді». [14,63]

Қыс мезгілі, суық екендігіне, соғыс мезгілі екендігіне қарамастан балалардың мойымайтын, шаршамайтын, бала барлық уақытта бала болып қалатындығына көз жеткізуге тырысады. Осы үзінді де қос сөздердің мол шоғырының қолдануы сөйлемге көрік беріп қана қоймай, балалардың мінез-құлқының ашылуына да септігін тигізіп тұр. Осындағы «көрме» сөзі былай қарап отырсаң артық тұрған сияқты. Бірақ үзіндідегі барлық сөйлемдердің жүгін бір өзі көтеріп тұрғандығын, Д. Исабековтың осы сөзге салмақ салып отырғандығын байқауға болады. Сондықтан да осы сөзді алып тастап көретін болсақ берілетін эмоция мен экспрессия өзгереді. Яғни сөз мағыналарының түрлі реңі мен мағынасын айтайын деген ойға сәйкес жұмсай алу автордың тіл құдіретін терең түсінетіндігімен ғана түсіндіріле алады.

Ал Ш.Айтматовта адам мен табиғат арасындағы экспрессиялық эмоциялық сезімдердің берілуінің көрінісіне көз жүгіртейік, мысалы:

– Сонау қырық екінші жылдың қысында бізді Магнитогорскінің құрылысына апарғаны әлі есімде...

– Құдай сақтасын, қара терге түстік. Көзге түртсе көргісіз, тастай қараңғы, желдің күштілігі сондай машинаның рулін жұлып кететін түрі бар.

Мына боранда әйнек тазалағыштан қайран жоқ. Терезе, фар дегенді қар басып қалды. Енді кабинадан басыңды шығарып айдауға тура келді. Одан жүріс өнуші ме еді? Қар болса одан сайын күшейді...

Жігіттерде қорқыныш пайда болды. Қарлы боран апшыны қуырып барады... [11,252-255]

«Ақ кеме» әңгімесінде адам мен қоғам, адам мен табиғат мәселелері бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылғаны айқын көрінеді. Қақаған қыс, адуынды желдің күші, қарлы боран барлығы қосылып, соғыс жылдарындағы адамдар басынан кешірген ауыртпалықты аша, айқындай түсіп, эмоционалды экспрессивті мағынасын үдетіп тұр.

Ауыл адамдарының қауырт, ауыр да қарбалас тіршілігі келесі үзіндіден де анық көрінеді.

«Сол күні кешке таман ойда-жоқта сонау көкпен таласқан құз- шыңдардан қатты жел – Сантастың желі соға бастады. Жел құйын көтерген жапырақтар орман үстінде күмбездей боп таулап шырқай тартып сонау қарлы шыңдарға барып шашылып жатты. Көзді ашып- жұмғанша ауа райының мына өзгерісі естен тандырды. Әне-міне дегенше қар да құйып берді. Жаңағы жапырақ жапқан әлем енді түтеген ақ түтекке айналды. Орман теңселіп, өзен булықты. Орай соққан қар бораны жал - жал болып жатып қалды.

Әйтеуір жанталасып жүріп малдарды қораға тығып ауланың ішіндегілерді жинастырып, үйге отын кіргізіп алуға жұрт зорға үлгірді. Содан кейін үйден шығудың өзіне зар боп қалды. Мынадай аласапыранда аттап басу оңай ма?» [11,249]

Осы әңгімелерде оқиғаны суреттеу үшін қыс мезгілінің таңдап алынуының өзі кездейсоқ емес. Себебі адамдардың басына түскен ауыртпалықты тек қана қыс мезгілінің беретін қиындығымен салыстырып отырып қана беруге болады. Осындай үзінділер оқырманның сезіміне ерекше әсер қалдырады.

Осы сөйлемдер арқылы авторлар адам мен табиғат арасындағы белгісіз бірлікті паш етеді.

Тіл, көркем сөз табиғатының өзі ауыспалы мағыналарда қолдану арқылы жаңа сөздер жасауға, оның негізінде бір сөзді бірнеше мағынасында қолдануға бейім болып келеді. Бұл қарастырылып отырған эмоциональды-экспрессивтілік немесе әсерлі әрлі сөздерге қатысты, олардың өзіндік ерекшеліктері.

Жоғарыда келтірілген оқиғалардың бәріне авторлар үшінші жақтан қосылып, үшінші жақтан әңгімелеп отырады. Егер мұны көп жағдайда эпикалық кең тынысты шығармаға тән құбылыс деп есептейтін болсақ, Д.Исабеков өз шығармаларында баяндаудың мұндай түрлерін қысқа шығармаларында да ұтымды пайдалан білген. Бұл туралы Б.Шалабай Ғ.Мүсіреповтің “Оянған өлке” романындағы автор бейнесінің тілдік көрінісі” деп аталатын мақаласында былай деп жазады: “автор оқиғаны үшінші жақта эпикалық туындыға тән объективті тұрғыдан баяндайды. Ол оқиғаны өрбитін мекен мен кейіпкерлердің ішіне кірмей, алыстан, белгілі бір нүктеден қарап таныстырады [9,11]

Ал Ш.Айтматовта, адамдар арасындағы қарым-қатынас эмоционалды-экспрессивті бояуы бар ұлттық сөйлеу этикеті қаратпа сөздермен беріледі. Қаратпа сөздер кез-келген көркем шығармада сөйлеу этикетінің өзіне тән элементтері болып табылады. Бұл сөздерді басқа тілге тікелей сәйкестігін тауып аудару қиын, тек кеңейтілген сипаттама арқылы беріліп отырады:

–Шырақтарым – ау, дұрыстап киініп алмаймысыңдар, мұншама жеңіл шыққандарың не?

–Уа, киём, уа, иём, Бұғы ана, аруақты бабам, саған бағыштадым, мынау қара қойды сенің жолыңа құрбан етем.

– Қалқам-ау, саған не болды? – деді ол баланы тоқтатып.

– Ата, атажан, тұршы енді үйге барайық, үйге, – деді бала жалынып. [10,289]

– Астапыралла, не боп қалды, шырақтарым -ау? – деді Момын мен кемпір қосарланып. [10,281]

Д.Исабеков қолданған қаратпа сөздерге көз жүгіртсек:

– О-о, дала деген ғажап қой! Бірақ, Алматыға не жетсін. [17,3]

– Ә-ә, солай ма?! Дегенмен Алматыны, әсіресе оның төңірегін біліп болдым деп айту қиын. Білесіз бе, Алматының өзінен гөрі оның төңірегі сұлу,- деді Тұрғат. [17,6]

– Кешіріңіз... Әлгі... біздің купедегі жігіт бір қағазын тастап кетіпті. Егер оның қайда екенін білсеңіз, айта салғайсыз,- деді жасқана үн қатып. [17,8]

- Қараңызшы, далада қар жауып тұр,- деді әлі опынысы мен екінші арылмаған үнмен. [17,98]

-А-а! Сіз әлгі сөзге тағы бұртиып қалған екенсіз ғой. Онда жеңді аңғармаған екенсіз... [17,100]

Солай ма, қызым-ау, мен оны қайдан білейін!-деді Қаратай селкілдей күліп. [17,101]

Қаратпа сөздердің әуелгі мақсаты тыңдаушының назарын аударту бола тұра, «шырақтарым- ау», қалқам-ау», «Ата, атажан!» деген сөздер басқа сөйлем мүшелерімен тіркесе келе, адамдар арасындағы мейірімділік, сүйіспеншілік сезімдерін үстеп, эмоциялық сипатын ашып тұр. «Уа, киём, уа, иём, Бұғы ана, аруақты бабам» деген тіркестен – ақ ақ көңілмен, шын бейілмен сену, жалбарына көмек сұрау арқылы шексіз құрмет көрініп тұр. Д. Исабекотен келтірілген «О-о, дала деген ғажап қой!», «Ә-ә, солай ма?!» мысалдар әдемі табиғат көрінісіне үстеме экспрессия қосып тұр.

«Кешіріңіз...», «қызым-ау» сөздері жасқану, мойндау сияқты адами қарым -қатынастардың реңкін аша түсетіндей.

Ш.Айтматов та Д.Исабеков те ұлттық лексиканың бейнелік тәсілдерін, оның экспрессивті-стильдік мүмкіндіктерін тиімді орнымен қолдана отырып, сөздің ішкі формасын түсіндіруге тырысады .

Кез келген көркем шығармада сөйлеу этикетінің өзіне тән элементтері болып табылатын үндеусіз жұмыс жасау авторға қиын.

Авторлардың сөздерінде қарапайымдылық та, халық сөзіне жақындық та, эмоция мен экспрессия да бар. Халық сөйлеуіне жақындық автор қолданысында кездесіп қалатын диалект сөздерге байланысты.

Н.М.Шанский Л.Толстой шығармасын талдауда мынадай ой айтады: “В таких случаях у Толстого живая, разговорная речь вливается в словесную ткань художественного произведения в значительно больших размерах, проявляется несравненно более свободно, чем у многих современных ему прозаиков. [10,173] Осындай ғылыми пікірді Д.Исабеков және Ш.Айтматов шығармашылықтары жөнінде де айтуға болар еді. Олардың шығармалары халық тіліндегі кәусар бұлаққа суарылып, оның әдеби деңгейін тереңдете түседі. Қарапайымдылық қарабайырлық емес екенін түсіну керек. Дулат Исабековтің де Ш.Айтматовтың да шығармашылықтарында шығарманың көркемдігін шектен тыс арттыру мақсатында алынған басы артық сөздер, тіркестер байқалмайды. Шұбалаңқы, түсініксіз сөйлемдер кездеспейді. Жып-жинақы, тұнық ойды тереңнен қозғайтын байсалдылық пен ержүректілік, қайсарлық басым.

Автор бейнесін айқындайтын жай сөйлем жолдары жоғарыда атап өткеніміздей интонацияның беретін мағынасымен де тікелей байланысты болады. Баяндаудың ырғағы, интонациясы автордың баяндалып жатқан әрекетке эмоциялық қатынасын білдіреді. Ақыл мен парасатқа бағындырылған табанды ой бар деген тұжырымға толық келе аламыз.

Автордың оқиға туралы өз ойын айтуы есімді баяндауышты сөйлемдермен берілген. Яғни мұның өзі мәтінде шалт іс-әрекеттен гөрі ойға, болмыстың қасиеті мен сипатын айқындап алуға үндейтіндей. Сөйлемнің грамматикалық құрылысының өзі оқиғаның суреттелуіне өзіндік сыр-сипат беріп тұр деп бағалаймыз.

Сөйлемдегі бір сөзді, кейде сөз тіркесін, кейде көмекші сөздердің қайталануы қайталаудың ерекше стильдік қызметіне жатады. Мысалы: «Ай Петри ақиқаты» кітабынан:

Шынымен бе, шынымен бе олардың осы кеткені кеткені ме? Енді олар мына қара шаңыраққа қайтып оралмай ма, бәрі мұны ортаға алып, тұс-тұстан кеп «мамалап» ұмтылмай ма? Мұның енді ешкімге керек болмай қалғаны ма? Расымен бе? Өмір заңы деп айта беретін нәрсе осы ма? [12,6] – деп етістік құрамы -ма?, -ме? -ба? -бе? -па? -пе? сұраулық демеуліктердің қайталануы арқылы жасалған. Сол арқылы жазушы Зейнептің алай-дүлей көңіліндегі арпалысты көрсетіп отыр. Ол өзімен өзі сөйлесіп, ой түбіне түсіп кеткен, өзіне-өзі сұрақ қояды, бірақ ол сұрақтардың жауабы да жоқ, міне, жазушының шеберлігі де сонда. Автор осы баяндауда шынымен бе, шынымен бе, мама, сөздерін бірнеше рет қайталау арқылы экспрессиялық-эмоциялық мағына туғызады.

Ш.Айтматов хикаяларында лиризмнің көркемдік тәсілдері молынан қолданылады. Мысалы, ырғақты прозаны ұйымдастыруға арналған қайталама сөздерді «Қош бол, Гүлсары» повесінен алып қарасақ:

Бірсыпырасы соғыста мерт болды, бірсыпырасы ажалынан кетті, бірсыпырасы қартайып, төрінен көрі жуық боп үңірейіп үйлерінде отыр. [8,6]

Сол баяғы заңғар таулар, сол баяғы саздауыт көкмайса, сол баяғы бір үйір жылқы, сол баяғы қабалалық бие бәрі-бәрі қазір шоқ-шоқ ұшқын шашып көз алдына келе береді. [8,8]

Бірақ қайран алдамшы дүние Гүлсары жақындаған сайын шегіншектей берді, шегіншектей берді, мұнысы азап еді. [8,15]

Ол кезде Шора бүкіл ауылдың бетке шығары, көрікті десең-көрікті, білімді десең – білімді жігіт еді. Шораның болаттай берік болмай, аяушылық таныта бергені үшін жиналыстарда Танабай шыдай алмай орнынан атып-атып тұрып, досын қатты сынға алатын. [8.8]

Бәрі баяғыдай, айнала сол бір заңғар тау, сол бір балауса шөп, сол бір сарқырама су. [8,83]

Шығармадағы бұл қайталау жай бір қайталау ғана емес, авторлардың ішкі ойының көрінісі. Мұндай қайталанатын сөздер басқа әңгімелерде де жиі кездеседі, олар автордың экспрессивтілікті арттырудағы сүйікті көркемдік әдісі.

Мысалы «Құс жолы» хикаятынан:

«Әй, күн, көрдің бе? Көрдің бе менің жұбайымды? Міне, мінекей, көріп қой, көрімдігінді бер, бер сүйіншінді аямай!» - деп айқайлады.

О, айналып садағасы кетейіндерім, сөзімді күнә санамаңдар, кешіріңдер, кешіріңдер сорлы аналарыңды!

«Тізіле отырған қараларыңнан айналайындарым! Әкелеріңдей адам болсаңдар разымын, разымын сонда тағдырыма», - деп тұрдым.

«Апа, соғыс басталыпты!» -деді жайымен. «Соғыс? Соғыс дейсің бе?» - деп бұл сөзді мен бұрын ешуақытта есітпегендей, оның мәнісіне түсінбегендей, тағы да қайталап сұрадым.

Ол болмаса, мүмкін мен әлдеқашан қайратым кеміп, әлдеқашан жасып, әлдеқашан соғыстың ауыртпалығы астында қалатын едім.

Қайран азаматтар, тау құламай неғып тұр, көл таусылмай неғып тұр! Субанқұл мен Қасымым, әкелі балалы екеуі қандай диқан еді! Дүниенің тұтқасы осылар сияқты бейнеткерлер емес пе: елді тойғызған да осылар, жау келгенде қолына қару ұстап, мекенін қорғап, қан төккен де осылар.

Біздің барлық әрекетіміз, үмітіміз, тілегіміз, күткеніміз - ертерек жеңіс келсе екен, ертерек соғыс бітсе екен деген жалғыз ой.[11,11]

Әрбір қайталанған сөз орнында тұр. Тек осылай қайталанған кезде ғана өз мақсатына жетіп, оқырман жүрегінен орын теуіп, көркемдік пен әсерліліктің бояуына қанық суарылғандай болады. Қайталаманың әдеби тіл нормасына қайшы келмей қолданылуы оның стилистикалық нормаға да сәйкестігін көрсетсе керек. Әдеби тілде уәжсіз қайталанатын қайталамалардың екі түрі кездесетіні белгілі. Олар: *тавтология* және *плеоназм*. Жоғарыда келтірілген мысалдарда қолданып отырған қайталамаларды тавтология деп айта алмаймыз. Бұл қайталаулар стильдік қажеттіліктен болған деп пайымдаймыз.

Әдебиет зерттеуші, академик Р.Нұрғалидың әдебиетке 60-70-жылдары келген буын туралы айтқан мынадай бір тамаша сөзі бар: «Балалық, бозбалалық шағы соғыс кездерінің қылышынан қан тамған қаһарлы, жаралы жылдарымен дөп келген ұрпақ өкілдерінен шыққан қаламгерлердің баршасына ортақ қасиеттер бар: ең алдымен бұлардың қай-қайсысы да, өмірдің қара қазанында қайнап піскен, тіршіліктің тас диірменінде тартылған адамдар. Қаламнан өмірге келмеген. Өмірден қаламға келген. Творчестволарындағы басты сипат, басты құнар – өмірдің лебі, тіршіліктің бояуы». Бұл дәл айтылған анықтама екені даусыз, өйткені сол әдебиеттің биік өнер ретінде дәуірлеу кезеңінде соғыстың ауыртпалығын, адамдар тартқан қасіретті көптеген жазушылар тілге тиек етті. Дулат Исабеков те, Шыңғыс Айтматов та зұлмат соғыс кезіндегі ауыл адамдарының тұрмыс тіршілігін жазудан айналып өтпегенін көреміз.

Д.Исабеков те, Ш.Айтматов та – стильдік талғамы жоғары, өмір шындығын қаз-қалпында айнытпай жаза білетін, оны шығармаларында кейіпкерлер сөзімен айтқыза білетін қылқалам шеберлері. Өмір шындығы дегенде нені түсінеміз? Жазушының өзі баяндап отырған заманындағы адамдардың сөйлеу мәдениеті, мимикалық қимылдары, диалектілік немесе кәсіби сөздері, дүниетанымы т.б. Баламен бала болып сөйлесу,

үлкенмен үлкен болып сөйлесу, әсіресе, ауыл адамдарының сөйлеу мәнері, олардың ауыл адамдарының психологиясын жақсы меңгергендігінен көруге болады.

Д.Исабековтің де Ш.Айтматовтың да кез-келген шығармаларындағы кейіпкерлердің бойынан оқырмандар өзін, не ауылының бір адамын танып отырады. Пістекүл, Ботбай, Қарекен қарт, Есіркеп, т.б. кейіпкерлерін кез-келген ауылдан тауып алуға болатынына ешкім де күмән келтірмес. Айтматовтың қарапайым, көнбіс, адал бейнелі Момын ақсақалы, Бекей апай, оспадар Оразқұл, Гүлжамал, Сейдахмет бәрі - бәрі тура оқырманның өз танысындай көрінуі жазушының ауыл адамдарының психологиясын, өмір тіршілігін етене біліп, мінез-құлқы мен сөз саптауына дейін айна қатесіз жеткізе білген шеберлігіне тәнті болмасқа шараң жоқ.

Қорытынды. Қ.Ергөбек: «Дулат Исабеков – мейлі өткен күн тағылымын айтсын, мейлі бүгінгі күн шындығын жазсын, қайда да, қашан да – шынайы суреткер. Айтарын характер арқылы бейнелей айтады, жазарын көркем детальдарды ойната құбылтып ашады, шығарманың көркемдік формасы жұтынып, композициясы дөңгеленіп шып-шымыр шығады» – деп, қаламгер туындыларына тамаша баға берді [15,23]

Ш. Айтматов та, Д.Исабеков те – шығармаларында өз халықтарының кемшілігін көріп, аяусыз сынап алған батыл жазушылар. Ұлттық характерді ашу дегеніміз – сол ұлттың қасіретін, қарекет-тіршілігін, тағдырын бүркелемей сыртқа шығару, яғни экспрессивті – эмоцияналды сөздерді пайдалана отырып, автор бейнесін жасаудағы керемет тілдік оралымдарды жасаған. Авторлар осынау аса қиын, аса маңызды күрделі мәселеге өздерінің көркем туындылары арқылы жауап іздеуді мұрат тұтқан.

Екі жазушының шығармалары да қоғамның өзекті мәселелерін қозғайды, 20-ғасыр адамының дүниетанымы мен психологиясын көрсетеді, жақсылық пен зұлымдықтың мәңгілік мәселелерін, адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның қарым-қатынасын экспрессивті – эмоцияналды сөздерді орнымен пайдалана отырып керемет ашып көрсетеді.

Қысқасы, Д.Исабековтің де, Ш. Айтматовтың да шығармалары ауыл адамдарының тыныс-тіршілігін психологиясын беруде экспрессивті – эмоцияналды сөздерді жақсы меңгерген шыншылдығымен, философиялық ой-толғамдарымен, баяндау шеберлілігімен құнды болмақ.

Зерттеу нысанына алынып отырған суреткерлердің адамгершілік-парасаттылық сияқты мәселелерді көтерген шығармаларынан байқалатын басты ерекшелік – адамның ішкі әлемін, рухани сырын айқын аңғарту. Жазушы шығармашылығындағы кейіпкер психологиясының экспрессивті – эмоцияналды сөздермен ашылуы олардың сөйлеген сөздері арқылы, іс-әрекеттері, ішкі монолог, психологиялық диалогтар, ым-ишарат, жест, бет құбылысы, дене қозғалысы, психологиялық пейзаж, параллелизм, деталь, портрет, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау, өзіндік таным, түс көру, сандырақтау, күлкі, жылау, сыр ашу және т.б. арқылы жүзеге асып жатады.

Айтылған еңбектердің қайсысы болса да, қарапайым сөздерді шебер қолданудың арқасында ішкі тереңдігімен ерекшелінеді. Сөздердің қайталанып келуі айтылған ойдың ажарын ашып, эмоциялық әсерін арттырады. Эмоцияналдық – экспрессивтік сөздердің қолданылу қызметін саралай келе: оқиғаны көріктендіру; эмоцияналдық - экспрессивтік қуатын арттыру; көркемдік тіл ерекшеліктері; ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталып, талданды.

Кез-келген халықтың ұлылығы – тілінің байлығында. «Тілі байдың – өзі бай» дейді халық даналығы. Сол тіл байлығын әсем әрлеп, маржандай тізіп, әсерлі жеткізе білу, сол халықтың тұрмыс-тіршілігін, мінез-құлқын түсінуге ықпал ететін баға жетпес қазына, әдебиет әлеміне қосылған үлес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Виноградов В.В. *Стилистика: Теория поэтической речи. Поэтика.* – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – 52б.
2. Клаус Г. *Сила слова.* – Москва: Прогресс, 1967. – 22б.
3. Эфендиева Т.А. *Лексическая стилистика современного азербайджанского языка. Автореф. дис. на соискание уч. степ. док. фил. наук.* – Баку, 1973. 45б.
4. Галкина-Федерук Е.М. *Об экспрессивности и эмоциональности в языке. Сборник стат.* – Москва: Изд. Московс. университета, 1958. – 26б.
5. *Краткий словарь иностранных слов.* – Москва: 1952. – 46 б.
6. Нұрмұқанов А. М. *Әуезовтің драмалық шығармаларындағы эмоционалды-экспрессивті лексика. Филол. ғыл. кан. дис. автореф.* 10.02.02-қазақ тілі. – Алматы: 2000. – 30 б.
7. Сембаева А.Ұ. *Көркем шығармалардағы эмоционалды-экспрессивті лексика. Фил. ғыл. канд. дисс. автореф.* – Алматы: 2002. – 29 б.
8. Айтматов. Ш. *Ақ кеме. Повестер.* Алматы: Атамұра, 2005- 368 б. 254-255б. 249б.
9. Шалабай Б. *Көркем әдебиет стилистикасы. Оқу құралы.* – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ тіл білімі академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999.-197б.11б.
10. Шанский Н.М. *Лингвистический анализ художественного текста.* – Ленинград: Просвещение, 1990.- 414 б.
11. Айтматов Ш. *Боранды бекет. Роман. Құс жолы. Хикаят.* / Орыс тілінен аударғандар Ш.Мұртаза, Қ.Нұрмаханов. Астана: Аударма, 2011. – 456 б.
12. Исабеков Д. *Ай- Петри ақиқаты: Повестер мен әңгімелер.* Алматы: Жазушы, 1990. – 288 б.
13. Айтматов Ш. *Жәмилә.* – Алматы: Жазушы, 2005. – 2001 аударған Қалжан Нұрмаханов Айтматов Ш. *Ғасырдан да ұзақ күн. Роман, повесть.* Алматы: Атамұра. 2005.- 312 б.
14. Исабеков Д. *2-томдық шығармалар жинағы.* – Алматы: Жазушы, 1993.–397б.
15. Ергәбек Қ. *Ұлтын сүйген жүрек үні. //Қазақ әдебиеті: 1992, №10.*
16. Исабеков Д. *Таңдамалы шығармалар.* – Алматы, 2014, 215 б.
17. Исабеков Д. *Қарғын: роман, повесть, әңгіме.* – Алматы: Жалын, 1980. – 280 б.
18. Айтматов Ш. *Шынарым менің, шырайлым менің», 97 б.*
19. Исабеков Д. *Бонапарттың үйленуі.* – Алматы: Атамұра. – 2002. - 230 б
20. Исабеков Д. *Таңдамалы шығармалар.* – Алматы, 2014, 215 б.
21. Исабеков Д. *Қарғын: роман, повесть, әңгіме.* – Алматы: Жалын, 1980. – 280 б.
22. Бизақов С. *Көңіл күй лебіздерін білдіретін сөз орамдары.* Алматы: Елтаным, 2016. –384 б.
23. Бакашева Ж.К., *«Художественное мастерство Чингиза Айтматова», докторлық диссертация.* – Алматы: 1998.
24. Исаева Ж.К. *«Диалог в произведениях Ч. Айтматова (когнитивный аспект)», кандидаттық жұмыс.* – Астана: 2007.
25. Нұрғали Р. *Әуезов және алаш.* – Алматы: Санат, 1997. – 432 б.

References:

1. Vinogradov V.V. *Stilistika: Teoriya poeticheskoi rechi. Poetika.* – Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1963. – 52b.
2. Klay's G. *Sila slova.* – Moskva: Progress, 1967. – 22b.

3. Efendieva T.A. *Leksicheskaia stilistika sovremennogo azerbaidjanskogo iazyka. Avto-ref. dis. na soiskanie ých. step. dok. fil. naýk.* – Baký, 1973. 45b.
4. Galkina-Federyk E.M. *Ob ekspressivnosti i emotsionalnosti v iazyke. Sbornik stat.* – Moskva: Izd. Moskovs. ýniversiteta, 1958. – 26b.
5. *Kratku slovar inostrannyh slov.* – Moskva: 1952. – 46 b.
6. Nurmuqanov A. M. *Áýezovtiń dramalyq shyǵarmalaryndaǵy emotsionaldy-ekspressivti leksika. Filol. ýyl. kan. dis. avto-ref. 10.02.02-qazaq tili.* – Almaty: 2000. – 30 b.
7. Sembaeva A.U. *Kórkem shyǵarmalardaǵy emotsionaldy-ekspressivti leksika. Fil. ýyl. kand. diss. avto-ref.* – Almaty: 2002. – 29 b.
8. Aitmatov. Sh. *Aq keme. Povester. Almaty: Atamura, 2005- 368 b. 254-255b. 249b.*
9. Shalabay B. *Kórkem ádebiat stilistikasy. Oqý quraly.* – Almaty: Y. Altynsarin atyndaǵy Qazaq til bilimi akademiasynyń Respýblikalyq baspa kabinetini, 1999.-197b.11b.
10. Shansku N.M. *Lingvistichesku analiz hýdojestvennogo teksta.* – Leningrad: Prosve 1990.-414 b.173b.
11. Aitmatov Sh. *Borandy beket. Roman. Qus joly. Hikayat. / Orys tilinen áydarǵandar Sh. Murtaza, Q. Nurmahanov. Astana: Áydarma, 2011. – 456 b.*
12. Isabekov D. *At- Petri aqiqaty: Povester men áńgimeler. Almaty: Jazyshy, 1990. – 288 b.*
13. Aitmatov Sh. *Jámilá. – Almaty: Jazyshy, 2005. – 2001 áydarǵan Qaljan Nurmahanov Aitmatov Sh. Ğasyrdan da uzaq kún. Roman, povest. Almaty: Atamura. 2005.- 312 b.*
14. Isabekov D. *2-tomdyq shyǵarmalar jinaǵy. – Almaty: Jazyshy, 1993.-397b.*
15. Ergóbek Q. *Ultyn súngen júrek úni. //Qazaq ádebieti:1992, №10.*
16. Isabekov D. *Tańdamaly shyǵarmalar. – Almaty, 2014, 215 b.*
17. Isabekov D. *Qarǵyn: roman, povest, áńgime. – Almaty: Jalyn, 1980. – 280 b.*
18. Aitmatov Sh. *Shynarym meniń, shyraıym meniń», 97 b.*
19. Isabekov D. *Bonaparttyń úlenyi. – Almaty: Atamura. – 2002. - 230 b*
20. Isabekov D. *Tańdamaly shyǵarmalar. – Almaty, 2014, 215 b.*
21. Isabekov D. *Qarǵyn: roman, povest, áńgime. – Almaty: Jalyn, 1980. – 280 b.*
22. Bızaqov S. *Kóńil kúı lebizderin bildiretin sóz oramdary. Almaty: Eltany, 2016. –384 b.*
23. Bakasheva J.K., *«Hýdojestvennoe masterstvo Chingiza Aitmatova», doktorlyq dissertatsua. – Almaty: 1998.*
24. Isaeva J.K. *«Dialog v proizvedeniiah Ch. Aitmatova (kognitivnyi aspekt)», kandidattyq jumys. – Astana: 2007.*
25. Nurǵalı R. *Áýezov jáne alash. – Almaty: Sanat, 1997. – 432 b.*

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS**

МРНТИ 16.21.21.

10.51889/6067.2022.43.16.005

*Saibekova N.¹

*¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan
PhD, senior instructor, saibek_nazira@mail.ru*

**THE USE OF INNOVATIVE TEACHING METHODS IN TEACHING ENGLISH
LANGUAGE**

Abstract

English language is taught as a primary and second language in many countries. In this regard, the use of innovative teaching methods in teaching English language is considered in this article. The application of innovative teaching method represents a significant advance in learning English language. It influences on the cooperation and communication of learners in the process of language learning. Productivity and efficiency of the teacher will be improved in teaching process. Higher motivation and attention, learners are motivated to practice more.

Key words: game-based approach, innovative learning, six thinking hats, hotseating method of teaching, Jigsaw.

*Сайбекова Н.¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
PhD, аға оқытушы, saibek_nazira@mail.ru*

**АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІН
ҚОЛДАНУ**

Аннотация

Ағылшын тілі көптеген елдерде негізгі және екінші тіл ретінде оқытылады. Осыған байланысты осы мақалада ағылшын тілін оқытуда оқытудың инновациялық әдістерін қолдану қарастырылады. Оқытудың инновациялық әдісін қолдану ағылшын тілін үйренуде айтарлықтай ілгерілеушілік болып табылады. Ол тіл үйрену үдерісінде оқушылардың ынтымақтастығы мен қарым-қатынасына әсер етеді. Оқыту үдерісінде мұғалімнің өнімділігі мен тиімділігі артады. Мотивация мен зейіннің жоғарылауы, оқушылар көбірек тәжірибе жасауға ынталы болады.

Түйін сөздер: ойынға негізделген тәсіл, инновациялық оқыту, ақылдың алты қалпағы, ыстық орындық, Джигсо.

*Сайбекова Н.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
PhD, старший преподаватель, saibek_nazira@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Английский язык преподается в качестве основного и второго языка во многих странах. В связи с этим в данной статье рассматривается использование инновационных методов обучения в обучении английскому языку. Применение инновационного метода обучения представляет собой значительный прогресс в изучении английского языка. Это влияет на сотрудничество и общение учащихся в процессе изучения языка. Повысится продуктивность и эффективность преподавателя в учебном процессе. Более высокая мотивация и внимание, учащиеся мотивированы больше практиковаться.

Ключевые слова: игровой подход, инновационное обучение, шесть шляп мышления, горячий стул, Джигсо.

Introduction. An English learning classroom should be created using interesting methods of teaching English language in order to motivate and encourage the learners. M.V.Klarin considers innovation, training, types of training: maintenance learning and innovative learning in his book "Innovations in world pedagogy: learning on the basis of research, games and discussions" [1]. Innovation in education also has a socio-philosophical aspect, which in recent years has attracted the special attention of sociologists and social philosophers. At the end of the 70s. the authors of the widely known report to the Club of Rome "There are no limits to learning" formulated an idea of the main types of learning, comprehending learning in the broad sense of the word – as a process of increasing experience, both individual and socio-cultural. "Maintenance learning" and "innovative learning" are related to these types of learning. "Maintenance learning" is the process and result of such educational (and, as a result, educational) activity, which is aimed at maintaining, reproducing the existing culture, social experience and social system. This type of learning (and education) ensures the continuity of sociocultural experience, and it is this type that is traditionally inherent in both school and university education. "Innovative learning" is the process and result of such training and educational activities that stimulates the introduction of innovative changes in the existing culture, social environment [1].

Methods. In human practice, game activity performs the following functions:

- entertaining (this is the main function of the game - to entertain* to give pleasure, to inspire, to arouse interest);
- communicative (mastering the dialectics of communication);
- diagnostic (detection of deviations from normative behavior, self-knowledge in the process of game);
- game therapy (overcoming various difficulties arising in other types of life);
- self-realization (manifestation of abilities and hidden opportunities);
- interethnic communication (assimilation of common socio-cultural values for all people);
- socialization (inclusion in the system of public relations) [2, 26-27].

The game as a method of teaching, transferring the experience of older generations to younger people has been used since antiquity. In modern school that relies on the activation and intensification of the educational process, gaming activities are used in the following cases:

- 1) as an independent method for mastering a particular topic;
- 2) as elements (sometimes very essential) of some other method;
- 3) as a whole lesson or part of it (introduction, explanation, consolidation, control or exercise);
- 4) it is possible to use the game when organizing extra-curricular activities.

Discussion. The game always involves a certain tension of emotional and mental strength, as well as the ability to make decisions (what to do, what to say, how to win?). The desire to solve these questions sharpens the mental activity of the players. The fact that the learner also speaks a foreign language is also positive. From this follows the conclusion that the game method is held with rich learning opportunities [2,26-27].

If we consider the game in terms of target orientations, then in this case the games can be divided into:

1. Didactic, which are used to expand horizons and cognitive activity, they form certain skills necessary for practical activities, in the course of their implementation, general educational abilities and skills, as well as labor skills, are developed.
2. Educators that bring up independence, cooperation, collectivism, sociability and communication, form certain approaches and positions, moral, aesthetic and worldview attitudes.
3. Developing, which develop the motivation of educational activities, attention, memory, speech, thinking, imagination, fantasy, creativity, empathy, reflection, the ability to compare, contrast, find analogies, optimal solutions.
4. Socializing, introducing to the norms and values of society, adapting to the conditions of a certain environment, teaching communication [2, 28-29].

Results. There are a lot of games that motivate learners and arouse learners' interest in the process of teaching English language. They are: Six thinking hats, hotseating method of teaching, Jigsaw.

Six thinking hats. The colour of each hat is also related to its function. White Hat. White is neutral and objective. The white hat is concerned with objective facts and figures. Red Hat. Red suggests anger (seeing red), rage and emotions. The red hat gives the emotional view. Black Hat. Black is sombre and serious. The black hat is cautious and careful. It points out the weaknesses in an idea. Yellow Hat. Yellow is sunny and positive. The yellow hat is optimistic and covers hope and positive thinking. Green Hat. Green is grass, vegetation and abundant, fertile growth. The green hat indicates creativity and new ideas. Blue Hat. Blue is cool, and it is also the colour of the sky, which is above everything else. The blue hat is concerned with control, the organization of the thinking process and the use of the other hats [3].

There are two main purposes to the Six Thinking Hats concept. The first purpose is to simplify thinking by allowing a thinker to deal with one thing at a time. Instead of having to take care of emotions, logic, information, hope and creativity all at the same time, the thinker is able to deal with them separately. Instead of using logic to support a half-disguised emotion, the thinker can bring the emotion to the surface with the red thinking hat without any need to justify it. The black thinking hat can then deal with the logic aspect.

The second main purpose of the Six Thinking Hats concept is to allow a switch in thinking. If a person at a meeting has been persistently negative, that person can be asked to take off the black thinking hat. This signals to the person that he or she is being persistently negative. The person may also be asked to put on the yellow thinking hat. That is a direct request to be positive. In this way the six hats provide an idiom that is definite without being offensive. What is most important is that the idiom does not threaten a person's ego or personality. By turning it into role-playing or even a game, the concept of the hats makes it possible to request certain types of thinking [3].

Hotseating method of teaching. The hotseating method of teaching is when a character is questioned by a group about his background, behaviour and motivation. It started as a drama technique to get actors to engage more deeply with their characters and to truly get into their minds more effectively. But it has long made its way into classrooms as a way of engaging children more

deeply in their learning. When setting up hotseating in your classroom you can use this poster as a prompt in your classroom to make sure that everyone has a clear understanding of what is going to happen during this activity. The classic hotseating method of teaching involves setting up the classroom with a set facing the rest of the group, with the other chairs arranged in a semi-circle opposite them. It can take place in a classroom or in a larger space like a hall or drama studio. Hotseating may be a whole class activity, with a number of students taking it in turns to play one role, or several roles being shared out among the class. Or it can be done in smaller groups. Hotseating is usually used once students have gained some familiarity with the characters so they have some knowledge to work with. It is most effective when it occurs at a critical point in the narrative, perhaps at a point of crisis or decision making for one of the characters. The activity can then be used for the class to reflect on the character's motivations and to consider the different paths they might go down. The focus hotseating is generally on feelings and observations to help students gain empathetic insight into the characters. However, it could also be used as a method of revising facts and figures to do with a topic too. For older students, hotseating can be used as a way of exploring the difference between what a character is saying and how they are feeling [4].

Jigsaw method of teaching is considered as one of the effective ways of teaching English language. According to above given types of game, Jigsaw is related to development type. At present, there are many methods used in English, among which I would like to highlight one of the methods that increase students' critical thinking - the Jigsaw method.

The Jigsaw Method is a group work method developed in 1971 by American psychologist Elliot Aronson. When using this method, students become positively dependent on each other, they learn responsibility and work in a team [5,111].

Jigsaw is a cooperative learning strategy that enables each student to become an expert on a certain topic, through communication and discussion with others reading the same text, researching the same topic or unit, and then share their findings to their original “home” group. One student from each group has his/her own topic and then they meet with other students from other groups who have the same topic and they work together to decide the most important parts to share back with their original or home group to help them develop the same understanding [6].

For example: the next theme is considered in English language. The next text is given to the learners of Pre-intermediate level. I divided the group into groups of five learners. The group consisted of 15 learners. The first group (Group A) was given a text *Coffee (one half of the text)* and questions related to it.

<i>Text: Everything BAD is GOOD for you</i>	<i>Questions:</i>
<i>COFFEE.</i> We all know that a cup of coffee helps to wake you up in the morning, but several studies show that drinking coffee helps to prevent some illnesses like diabetes and Parkinson's disease. Experts say that you can safely drink three cups of espresso during the day, but if you drink too much coffee it can make you feel anxious or keep you awake at night.	1. Do you drink coffee? 2. When do you drink coffee? 3. How many cups of coffee a day can you drink? 4. Is coffee good for you/what are the health benefits? 5. How many calories in coffee? 6. Which country produces the most coffee?

The second group (Group B) was given a text *Sunlight (second half of the text)* and questions related to it.

<i>Text: Everything BAD is GOOD for you</i>	<i>Questions:</i>
<i>SUNLIGHT.</i> Spending a long time in the sun is dangerous and can give you skin cancer. But on the other hand, not spending enough time in the sun is also bad for you, as sunlight helps us to produce vitamin D. This vitamin is	1. Is it dangerous spending a long time in the sun? 2. How hot is the Sun? 3. How far away is the Sun? 4. What vitamin is important for strong bones?

important for strong bones and a healthy immune system, and it also makes people feel happier. Nowadays many people don't get enough sunlight because they wear sunscreen all the time, especially on their faces. However, don't spend too long in the sun- 15 minutes a day without sunscreen is a healthy amount, and not at midday.	5. How long one should spend in the sun? 6. Could you tell me the disadvantages of staying in the sun?

The third group (Group C) was given a text *Computer games (third half of the text)* and questions related to it.

<i>Text: Everything BAD is GOOD for you</i>	<i>Questions:</i>
COMPUTER GAMES. You probably worry about how much time you or your children waste playing computer games. But in fact some studies show that these games can help us learn important skills. It seems that computer games stimulate the brain and that people who often play them are probably better at solving problems and making quick decisions. But don't spend too many hours in front of the computer- not more than about two hours a day.	1.Are some computer games bad for children? 2.What are the importance of computer games? 3.How does gaming affect the brain? 4.How much time does one spend in front of the computer? 5. How do you create a computer game for education? 6. Which computer games today are appropriate for formal learning programs?

Conclusion. At the end of the lesson, it is observed that Jigsaw method has positive effects, effectively increases the involvement of each learner in the activity, influences on the learners' speaking achievement and cooperative learning style. A group of learners become "experts" on a specific text and then share that material with another group of learners. Jigsaw method offers a way to help the learners to comprehend information while they develop their collaboration skills. So, the communicative and cooperative learning style of the learners will be achieved at the lesson.

References:

1. Klarin M.V. *Innovations in world pedagogy: research based learning, games and discussion. (Analysis of foreign experience)* - Riga, SPC "Experiment", 2015 - 176 p.
2. Konysheva A.V. *Modern methods of teaching English /A.V.Konysheva. - Ed. 2nd, stereotype. - Minsk: TetraSystems, 2018. -176 p.*
3. Edward de Bono. *Six thinking hats. Revised and updated edition published by First Back Bay, 2019.*
4. <https://www.twinkl.com/teaching-wiki/hotseating-method-of-teaching>
5. Zaire-Bek S.I. *Development of critical B thinking in the lesson: A guide for the teacher 2 / S.I. Zaire-Bek, I.V. Mushtavinskaya, - M.: Prosvecheniye, 2019 -175p.*
6. <https://www.readingrockets.org › strategies › jigsaw>

МРНТИ 14.15:01

10.51889/6105.2022.71.93.006

* Құрманбаева А. А.,¹ Жаппар К.З.²

^{1,2} "Тұран" Университеті, Алматы, Қазақстан
^{1,2} филология ғылымдарының кандидаты, "Тұран" университетінің қауымдастырылған
профессоры
¹al.kurmanbaeva@turand-edu.kz, ²k.zhappar@turand-edu.kz

БИЛИНГВИЗМ МЕН МУЛЬТИЛИНГВИЗМ - ЖАС ҰРПАҚТЫҢ БІЛІМ ШАРТАРАБЫ

Аңдатпа

Қоғамның әртүрлі жағдайларында қолданылатын Билингвизм негізгі әлеуметтік қатынастардың өнімі болып табылады; онда ана тілді халықтардың, олардың экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени деңгейлерінің өзара әрекеттесу процестері мен нәтижелері көрсетіледі. Әлеуметтік факторлар-экономика, саясат, мәдениет - әртүрлі тілдерде сөйлейтіндердің қызметін анықтайды. Екінші тілді дамыту-ұлттық тіл саясаты мәселесі.

Бірнеше тіл білетін адам мен екі немесе үш тілде сөйлейтін адамдардың айырмашылығы бар. Көбіне сарапшылар екі тілде сөйлеу ақылға қонымды деп айтып жатса, кейбіреулер екі тілді білу бүгінгі күннің қажеттілігі деп санайды. Кей кезде сарапшылар екі тілді білу бұл адамның интеллекттің төмендігін көрсетеді, тілдерді аз меңгеру ол адамның адамгершілік пен мінез құлқының өзгерістеріне жатқызады.

Түйін сөздер: Билингвизм, мультилингвизм, интеллект, инновация.

* Kurmanbaeva A.,¹ Zhappar K.²

^{1,2} Turan University, Almaty, Kazakhstan
^{1,2} Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Turan University
¹al.kurmanbaeva@turand-edu.kz, ²k.zhappar@turand-edu.kz

BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM-LEARNING CONDITIONS FOR THE YOUNGER GENERATION

Abstract

Bilingualism, applied in various conditions of society, is a product of basic social relations; it reflects the processes and results of interaction between native speakers, their economic, socio-political and cultural levels. Social factors - economy, politics, culture - determine the activities of speakers of different languages. The development of a second language is a problem of national language policy.

There is a difference between a person who speaks several languages and people who speak two or three languages. Although experts often say that speaking two languages is reasonable, some believe that knowledge of two languages is a necessity today. Sometimes experts say that knowledge of two languages indicates a low intelligence of this person, he attributes less proficiency in languages to changes in human morality and behavior.

Keywords: Bilingualism, multilingualism, intelligence, innovation.

* Курманбаева А. А.,¹ Жаппар К.З.²

^{1,2} Университет «Туран», Алматы, Казахстан

^{1,2} кандидат филологических наук, ассоциированный профессор университета «Туран»
¹al.kurmanbaeva@turand-edu.kz, ²k.zhappar@turand-edu.kz

ДВУЯЗЫЧИЕ И МНОГОЯЗЫЧИЕ-УСЛОВИЯ ОБУЧЕНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

Билингвизм, применяемый в различных условиях общества, является продуктом основных социальных отношений; в нем отражаются процессы и результаты взаимодействия носителей языка, их экономического, социально-политического и культурного уровней. Социальные факторы-экономика, политика, культура - определяют деятельность носителей разных языков. Развитие второго языка-проблема национальной языковой политики.

Есть разница между человеком, владеющим несколькими языками, и людьми, говорящими на двух или трех языках. Хотя эксперты часто говорят, что говорить на двух языках разумно, некоторые считают, что знание двух языков является необходимостью сегодня. Иногда эксперты говорят, что знание двух языков указывает на низкий интеллект этого человека, меньшее владение языками он приписывает изменения в морали и поведении человека.

Ключевые слова: Билингвизм, мультилингвизм, интеллект, инновации.

Кіріспе

Көптілділік – мемлекетіміздің, еліміздің маңызды саясаты, басым бағыты боп саналады. Ұлтаралық қатынастардың үйлесімділігін, халықтың бірлігі мен қоғамдық келісімінің нығаюындағы көптілділік мәселесін тиімді шешу ұлттың ұтымды түпқазығы. Мультилингвизм ғылымы кейінгі жылдары жаңа бағыттарды қамтып, көптеген практикалық және ғылыми-теориялық жағынан дамып, кең өріс алып, келеді. Бұл қазіргі уақыт сұранысы мен өмір талабына сәйкес пайда болып отыр.

Бұған дейін біз бір тілге көңіл аударып келсек, қазір заман талабына сай жаңа салаға, жаңа бағытқа - когнитивтік лингвистикаға айрықша көңіл аударып келеміз. Бұл сала қазақ, орыс, ағылшын тілдерін жарыстыра отырып, бір-бірімен салыстыра, жалғастыра отырып үйрету принципіне негізделген. Мұндай қазіргі инновациялық процес ғылым салаларының тоғысуы мен бірігуіне ғана емес, сонымен қатар тың ғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына да әсер етті. Қазіргі таңда Қазақстан қоғамының әлеуметтік-экономикалық, рухани қалыптасуының жаңа міндеттерін іс жүзіне асыруға дайын жас ұрпақты тәрбиелеудің негізгі факторларының бірі – мультилингвизмді жолға қою екені баршамызға айқын.

Әдістеме. Мультилингвизм ұғымын қарапайым тілмен түсіндіргенде, жеке тұлғаның кемінде үш тілді меңгеруі боп табылады. Жаһандандыру жастардан да, басқадан да заман тілдерін білуді талап ететіндіктен, қазіргі таңда мультилингвизм киберкеңістіктегі маңызды мәселе боп келеді. Мультилингвизм - индивидуумың көптілділігі және ұлт пен ұлыстың көптілділігі боп бөлінеді. Біздің елімізде де қазақ тілін, орыс тілін, ағылшын тілін және қосымша қытай тілін де жетік меңгеру индивидуумың тұлғалық және кәсіби деңгейін арттыруға, еліміздің еңсесін көтеруге көмектесетіні анық.

Нәтижелер. Мультилингвизм: индивидуумың мультилингвизмі және ұлт пен ұлыстың мультилингвизмі болып бөлінеді. Мультилингвизмді меңгеру көптеген факторларға байланысты. Мультилингвизмді қажетсіну бір елдің, бір халықтың тілдік ортасы, әлеуметі, экономикалық өмірі, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігіне тығыз қатысы

бар. Ұлттық құрамы бірдей, немесе бір-екі ғана этносорналасқан мемлекетте мультилингвизм жеке индивидтің қызығушылығы арқылы ғана қажет етілуі мүмкін Бұған Кореяны, Жапонияны, Исландияны, Германияны кіргізуге болады. Бұл ішінара мультилингвизм. Ал ұйғыр, өзбек, дүнген, күрд, түрік, Әзірбайжан, тәжік, татар, т.б. деп аталады, Жаппай мультилингвизм ол жалпы элеуметтік ортада қалыптасады. Ол Қазақстанда, АҚШ-та, Ресейде, Нигерияда, Үндістанда, Дағыстан халықтары, Кавказдағы армян, аджар, осетин, күрд, грек, т.б. халықтар арасында жиі кездеседі. Яғни жүзден астам ұлт пен ұлыс мекендейтін мемлекеттерге тән құбылыс. Біздің елімізде де 130-дан астам ұлыс пен ұлт орналасқандықтан көптілді меңгеру талап, шарт болып қалыптасуда. Біздің елде екі тілде еркін сөйлейтіндер аз емес. Мультилингвизм қостілділіктен, яғни билингвизмнен басталады. Кейінгі кезде әртүрлі шет тілін үйренуге назар қойыла бастағандықтан, елімізде де мультилингвизмді көтеру көбейіп келеді. Ұлт мультилингвизмі жаппай мультилингвизм жағдайында коммуникативтік формалар (әр алуан жаргондар, диалектілер, жеке тілдер, говорлар,) өте күрделі қолдану иерархиясын құрайтын социоллингвистердің зерттеу нысаны болып келе жатқан құбылыс.

1989 жылғы мәлімет бойынша, бұрынғы Кеңестер Одағындағы 73 млн. қос тілділердің (23,4%), 61 млн-ының екінші тілі орыс тілі болған. Олардың шағын ғана тобы мультилингвизмге жатқан. Мультилингвизмге сирек ден қойылған. Мультилингвизм үшін тілдің қолдану мәртебесінің жан-жақты болуы, қажеттіліктің қалыптасуы, сондай-ақ тілдердің туыстығы (генетикалық және типологиялық жақындығы) шешуші рөл атқарады [1].

Талқылау. «Үй-ішілік тіл» және «Базар тілі» тұрмыспен байланысты топаралық қатынас құралы ресми қатынас құралы болмай, тек ауызекі сөйлесу тіліне жатса, онда ұлт тілі билік жүргізетін әкімшілік тілі болуы керек. Ал бізде көп ұлтты аймаққа жатсақ та, әлі күнге ресми тіл іс барысында орыс тілі болуда. Еліміздің қазіргі заман талабына сай ҚР «Білім туралы» заңының 5-бабында «Барлық оқу орындары мемлекеттік жалпы міндетті стандартқа сәйкес мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін білу мен дамытуды, орыс тілі және бір шетел тілін оқып үйренуді қамтамасыз етуге тиіс» деп көрсетілген. Мемлекеттік тіл – қазақ тілі деп саналады да, халықаралық байланыс тілі орыс, ағылшын деп есептеледі. Бұл тілдердің атқарар қызметі жан-жақты. Бұлар ғылым мен білімнің, пен баспасөз бен ақпараттың мәдениет пен әдебиеттің тілі. Халыққа ортақ қарым-қатынас құралы.

«Үш тұғырлы тіл» тұжырымдамасынан мультилингвизмнің бастау алғаны белгілі. Елімізде «Тілдің үштұғырлығы» туралы тіл саясатына ХХІ ғасырда қатты назар аударылуда. Тіл туралы стратегия 2004 жылы жария етілді. Еуроодақтық үштілді білім тәжірибесін тарихи қажеттілік болғандықтан заңды түрде енгізді. Қазақстан халқына арнаған “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан” атты кезекті Жолдауда “Тілдердің үштұғырлығы” мәдени жобасын жүзеге асыруды ұсына отырып, қазақ елін әлемдегі үш тілді қатар тұтынатын білімді де білікті ел ретінде танытуымыз қажет екенін және мемлекеттік тіл – қазақ тілі, ұлтаралық қарым-қатынас тілі – орыс тілі мен жаһандық экономикаға табысты кірігу тілі – ағылшын тілі болуы тиіс екенін ерекше атап көрсеткен еді.

«Елдің түрлі өңірлерінде қазақ, орыс және ағылшын тілдерін оқыта отырып, үш тұғырлы тіл қағидаты бойынша жұмыс істеуге тиіс». Қазіргі уақытта “Тілдердің үштұғырлығы” жобасын іске асыру үшін мәдени қоғамдық өмірдің салаларында қазақ тілін мемлекеттік тіл мәртебесіне сай қолданылып қамтамасыз етілуін, ал ресми тіл ретінде және ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін, ғаламдық экономикаға табысты кірігу ретінде ағылшын тілін қолдану туралы сан түрлі шаралар қолға алынуда. Әртүрлі тілдерді қатар қолдануда Қазақстан тәжірибесінің аз екендігі де ескерілу керек. Бұл бағытта атқарылған іс-шаралар әсіресе, ауылдық жерлерде жақсы нәтиже берерліктей жүзеге аса қоймады. «Кеңестік кезеңге дейінгі бай дәстүрі, мол лексикалық қоры бар қазақ тілінің кейінгі кезеңдерде әдебиет тілі ғана болып, ғылым мен экономика тіліне айнала алмауы да,

қостілділікте (билингвизмде) орыс тілінің басымдылығы ғана емес, үстемдігіне әкелгені рас».

Әрине, Ата заңымызда әлемдік тілдерді әр адамның еркіне орай меңгеруге құқық берілген. Әрбір қазақстандық тұлғаның көбірек тілді меңгергені мемлекетіміздің экономикалық, саяси, мәдени байланыстарының белсенді дамуына әкеледі. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім стандарттары талаптары деңгейінде, көптілді коммуникативтік құзырлықтары қалыптасқан, үш-төрт тілде білім меңгерген мәдениеті мықты, адами-рухани қасиеттері дамыған тұлғаны тәрбиелеуде мультилингвизмнің маңызы зор. Әрине, мультилингвизмді меңгеру психологиялық күрделі үдеріс.

“Үштұғырлық” үш тілді қамтығанымен, мәдени жобаны іске асыру барысында қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесіне сай басымдық бағыт беріледі. Қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейту және конституциялық мәртебесіне сәйкес қоғамдағы рөлін нығайтуға, еліміздің барлық азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеруіне қажетті барлық материалдық-техникалық жағдайларды жасауға аса көңіл бөліну керек. Дей тұрғанмен, қазақ тілінің экономика мен ғылым тіліне айнала алмауының ең негізгі себебі - қазақ тілді ортаның белсенді әрекетінің төмендігінен. Әрбір қазақстандық үшін қазақ тілі - негізгі тіл. Сондықтан мемлекеттік саясаттың негізгі бағытын дамытуда қазақ тілінің рөлі зор екені белгілі. Әл-Фараби бабамыздың 77 тіл білгені біз үшін мақтаныш.

Қазіргі таңда бізге қазақ тілінің уызына қаныққан, іскер, ұлттық мұраны құрметтейтін, дүниетанымы мол, шығармашыл, шабытты да зиялы тұлғаның қажет екені белгілі.

Отандық оқу үрдісі барысында екі не үш, төрт тілде білім беру, көптілді білім алудың өзіне тән қиындығы да бар. Еліміздің мектебінде үш тілде оқыту реформасы қаралғаны қазіргі заман қажеттілігі. Дей тұрғанмен бұл бағыттың олқылықтары мен осал тұстары да аз емес. Мектеп жасындағы оқушы қазіргідей орыс және ағылшын тілдерін 1-сыныптан бастап оқығаны әжептеуір қиындық туғызады. Бұл қанша жерде айтылып та, жазылып та жүр. Баланың ой-өрісінің дамуына, ойлау қабілетіне де кері әсері әсіресе, ауылдық мектептерде көрініп қалуда. Қазақ немесе орыс тілін еркін меңгеріп, сол тілде ойлау қабілетін қалыптастырған бала ғана ағылшын, қытай, испан, үнді т.б. тілдерді ұлттық тіліне тең дәрежеде қолдана алады.

Қорытынды. Мультилингвизм - жас ұрпақтың білім шартарабында самғауына жол ашатын, қабілетін танытуға мүмкіндік беретін, ғаламның ғылым құпияларына үңілдіретін, үміт беретін сәуле. Елімізде мәдениетті, көптілді тұлғаға деген сұраныстың артуы әлемдік және отандық ақпарат кеңістігіне жаңа білім кіріктірудегі мәселелерді табысты шешеді. Киберкеңістіктегі коммуникативті индивидумның адамгершілік-рухани қасиетін арттыру үшін, ол жан-жақты болу қажет. Патриот болып, ұлтаралық қатынас мәдениетін меңгерген тәрбиелі тұлға болуы керек. Сонда ғана оқу-әдістемелік, ғылыми, медициналық, ақпараттық-технологиялық, т.б. салалардағы жаңалықтар, әлемдік озық тәжірибелерден хабарымыз болып, оларды игілігімізге пайдаланамыз, халықаралық байланыстарды нығайтамыз, әлемдік аренада танымал боламыз.

Бүгінде жастарымыз үш тілде еркін сөйлеп, әр түрлі сайыстарды үш тілде өткізе алатын деңгейге жетті. Сол батыл тұлғаның өз болмысын тануға көмектесіп, ұмтылысын қолдап, талап-тілегін, қабілеттерін дамытпай, оған толыққанды рухани күш беру – әрбір азаматтың басты міндеті. Бұл міндеттің орындалуы үшін көптілділікті қолдай отырып, қазақ тілінің мәртебесін көтеруді ойластырған абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Толеубекова Л.Д. Мультилингвизм – білім берудің жаңасатысы. // <https://kk.wikipedia.org/wiki>

2. Абдиркенова Акбидаш Капановна Мультимедиа-заман талабы // <http://group-global.org/kk/publication/3768-koptildilik-zaman-talaby>.
3. Сраилова Г.М. Мультимедиа - әлемтану көпірі // <http://www.rusnauka.com>
4. Қадырбаева Ж. Мультимедиа - білім берудің жаңа бағыты // <http://bilimdinews.kz/index.php/item/>

References:

1. Toleybekova L.D. Mýltingvizm – bilim berýdiń jańasatysy. // <https://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Abdırkenovaakbidash Kaparovna Mýltingvizm-zaman talaby // <http://group-global.org/kk/publication/3768-koptildilik-zaman-talaby>.
3. Srailova G.M. Mýltingvizm - álemtany kópiri // <http://www.rusnauka.com>
4. Qadyrbaeva J. Mýltingvizm - bilim berýdiń jańa baғыty // <http://bilimdinews.kz/index.php/item/>